

Handwritten signature and scribbles at the top right.

სამშობლოსათვის

Handwritten mark above the title.

თაკვადუბულნი

168
გვ. სურ.

მიმოსილვა
თ. სახოკიასი.

სსსსსსსსსს

თბილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი არ. ქუთათელაძისა ნიკ. ქ. № 21
1905 წ.

Дозволено цензурою Тифлисъ 24 января 1905 г.

საფორგლოსათვის თავდადებულნი

I

საფორგლო მიმოხილვა

I

თითქმის ხუთი საუკუნე ჰკვენესოდა ბოლგართა ერი, ოსმალთ მიერ დამონაწევებული. ამ ხანგრძლივის წვალეების ჟამსა მრავალ-ტანჯული ბოლგარელი რაია მარტო გაიდუკობით (ფირალობით) აცხადებდა თავისს უკმაყოფილებასა, მარტო ამ საშუალებით ატყობინებდა თავისს ბატონს—ულმერთოდ გვეპყრობიო. ხაიდუთინი ოსმალურად ავაზაკსა ჰნიშნავს. ოსმალთ მთავრობასაც გაიდუკი ავაზაკად მიაჩნდა, უბრალო ავაზაკად. მაგრამ ნამდვილად ის გაიდუკი უბრალო როდი იყო; გაიდუკი იმ ავაზაკს როდი ჰგავდა, რომელიც დიდს შარა-გზაზე კაცსა ჰკლავს, ანუ სძარცვავს საკუთრად თავისის ჯიბისათვის. არა, გაიდუკად მარტო იმისთვის არ მიდიოდნენ, სხვას წავართვათ რამე და იმით ვიცხოვროთო.

უმეტეს შემთხვევაში გაიდუკის მოქმედებას აზრად შურის ძიება ჰქონდა. გაიდუკი მაგიერს უხდიდა თავის შეურაცხყოფელს, თავისს მტანჯველს, თავისს მძარცველსა და დამარბეველს;

მაგიერს უხდიდა ოსმალოს, რომელიც ნამუსსა ხდიდა მისს დედას, ცოლს მისს დებსა და ქალებს; გაიდუკი თავისის ნათესავ-მეგობრების უბრალოდ დანთხეულ სისხლს იღებდა,—მოკლედ რომ მოვსკრათ, გაიდუკი კრიქაში უდგა ოსმალოთ მთავრობის უსამართლობასა და უკანონობასა, რომლის მსხვერპლიცა ხდებოდა დღე-ყოველ უმწეო, უპატრონო რაია... მაშინადვე გაიდუკად გავარდებოდა ხოლმე ყველა ის დამონავეებული ბოლგარელი, რომელსაც ოსმალოთ სასამართლოსთან ანგარიში ექმნებოდა გასასწორებელი ან რომელსაც საბრძობელა ან კიდევ საუკუნოდ დატუსაღება მოელოდდა... ხშირად გაიდუკობის მეტი სხვა გზა არა რჩებოდათ იმ რჩეულ და კეთილშობილ ბოლგარელთა, რომელთაც სულთქმა უჭირდებოდათ მონობაში. რომელნიც ყოველ ნაბიჯზე ხელს ვერ იღებდნენ თავისს ადამიანურს უფლებასა და ღირსებაზე, რომელნიც ვერ ურიგდებოდნენ ძალმომრეობასა და თავგასულს უსამართლობასა, და რომელნიც გაიდუკობასა რჩეობდნენ, ვიდრე ლაჩრულ ცხოვრებასა, ზნეობრივ დამცირებასა, ქედმდაბლობასა, მლიქვნელობასა, გაიძვერობასა,—ასეთ ნაირად, მართალია, დამონავეებული უმრავლესობა ხალხისა სცხოვრობსო, მაგრამ ჩვენ ვერ ვიცხოვრებთო.

მხარზე თოფს გადიგდებდა, ქამარში დანას გაიკეთებდა ბრაზითა და სიძულვილით გამწარებული ბოლგარელი და საზიზღარ ბატონთან, მურღალ

თურქთან, საბრძოლველად განმზადებული. გამოე-
თხოვებოდა თავის სოფელსა ანუ ქალაქსა, გაი-
პარებოდა როგორმე ბალკანში და შეიქმნებოდა
გაიდუკი, ესე იგი ისეთი კაცი, რომლისათვის
კანონი არ არსებობდა, — თუ კი შეიძლება ითქვას,
ოსმალეთში კანონი და სამართალი არსებობდაო, —
არ არსებობდა მისთვის აგრედვე ტანჯვა-ვაებით
სავსე მძიმე და შემარცხვენელი მონური ცხოვრება.
მართალია, გაიდუკის ახალი ცხოვრება მეტად
სასტიკი იყო, ბევრი გასაჭირი, ნაკლებულობა და
ვაი-ვაგლახი ედვა წინ; სამაგიეროდ, თავისუფლად
ჰსუნთქავდა; ბალკანში იმასთან ხელი არა. ჰქონ-
დათ არც სულთანსა, არც აღებსა, აღარც ზაფთი-
ებსა (ქანდარმებსა); ამ ახალ ადგილას გაიდუკს
ავიწყდებოდა თავისი მონობა და თავისი თავი
ბალკანის ღონიერ არწივსავით და ფეხ-მარდ
ჯეირანსავით თავისუფლად მიაჩნდა, მათთან ერთად
ისიც ბატონი იყო მთის მიუწდომელ კლდე-ღრეე-
ბისა და ციცაბო მწვერვალებისა... მახლობელ
ბოლგარელთა სოფლებში, აგრედვე მწყემსთაგან,
რომელთაც ზაფხულობით ბალკანის საძოვრებზე
ცხვარი დაუდიოდათ, საქმელსა შოულობდა.
ზამთარი რომ დადგებოდა, ასტყდებოდა ქარ-ბუქი,
დააყრიდა თოვლს, ბალკანში ცხოვრება შეუძლე-
ბელი ხდებოდა, — მაშინ გაიდუკიც ბარად ჩამოვი-
დოდა; არ მიცნონ და არ დამიჭირონო და თავისს
სოფელზე სადმე შორს იწყებდა ცხოვრებასა; ემალე-

ბოდა ოსმალთ მთავრობასა, ან მოკეთე ბოლგარე-
ლებში გაერევოდა, და ან მთლად საზღვარ გარედ
გადიოდა... მაგრამ გაზაფხულის მზე როგორც კი
მთას ალერსს დაუწყებდა და მისი მინდვრები
მწვანე ხავერდით იწყევდა შემოსვას, ხოლო ხშირი
წითლნარი, რომლითაც მთის კალთები დაფარული
იყო, ამწვანდებოდა ქორთა ფოთლებითა, გაიდუკი
მაშინადვე თავის მთის სამეფოს მიატანდა და
რისხვასა და მეხსა სცემდა გარშემო მუსულმანთა
სოფლებსა.

გაიდუკი მთაში მარტო არ იყო, არც მარტო
ჰმოქმედობდა. სანამ ბოლგარეთი ოსმალთ მონო-
ბისაგან განთავისუფლდებოდა, ბალკანი სავსე იყო
იმის გვარ გულად და თავზე ხელადებულ ბიჭებითა.
გაიდუკი მათს შორის აირჩევდა ამხანაგებსა, შე-
ადგენდა გუნდს და ამ გუნდის ხელმძღვანელი და
წინამძღვარი ხდებოდა. ხანდისხან ისე დიდი იყო
ხოლმე გუნდი გაიდუკებისა, რომ მათთან საბრძოლ-
ველად და მათ გასაწყვეტად მთავრობა გაწვრთნილ
ჯარსა ჰგზავნიდა ხოლმე...

გაიდუკების გუნდები თავისუფლად დათარე-
შობდნენ ბალკანში, მთის გზებსა გულმოდგინედ
დარაჯობდნენ, ყველგან ამბის შემტყობნი და
თანამოაზრენი ეყენათ, ისინი ატყობინებდნენ სად
ან როდის უნდა გაევლოთ ოსმალთ ვაჭრებსა ან
მოხელეთა, და ვინც ხელში ჩაუვარდებოდათ,
გაჩენის დღეს აწყევლინებდნენ. ოსმალთან გაიდუკს

ღმერთი ავიწყდებოდა, უღმობელი იყო. „თვალი თვალის წილ, კბილი კბილის წილო!“— იძახდა გაიდუკი. არ ინდობდა არც მოხუცსა, არც ჩვილსა, არც ქალსა და არც კაცსა; თანაც ამაყობდა— ამდენსა და ამდენს ოსმალს მოვსკვრ თავიო.

გაიდუკები არა სჯერდებოდნენ თავისს სამეფოში, მთაში, ნავარდობასა. ბარადაც ეძებდნენ მსხვერპლსა, ბალკანის კალთებს ქვემოდ. ალაღსავით დაჰქროლავდნენ ოსმალთ სოფლებსა, სწვავენდნენ, ანარცარტუტებდნენ, ჰკუწავდნენ ხალხსა, არბევდნენ; განსაკუთრებულის სიმძაფრით ეკიდებოდნენ მოხელეთა, ხალხის მძარცველთა და სისხლის-მსმელთა; არ ინდობდნენ აგრედვე თავისს ერთმორწმუნე ბოღგართა, რომელნიც ოსმალთ ფეხებს ულოკავდნენ, რომელნიც ჰღალატობდნენ და მუხანათობდნენ თავისს მშობელ ერსა, რომელნიც ამ გზით დაწინაურებასა ცდილობდნენ; და გაიდუკნი, როგორც ყველა თავზე ხელაღებული, მოღალატე რაიას, უმეტესის უღმობელობით და ზიზღით ეჰყრობოდნენ, ვიდრე თვით ოსმალნი.

ძალიან ხშირად ასეთის დარბევისა და ყოჩაღობის დროს გაიდუკები მტერსა და სასჯელს თავს დაახწევდნენ ხოლმე, მოასწრობდნენ ნადავლის წაღებასა და თან მიჰქონდათ მოჰრილი თავებიცა, როგორც გამარჯვების ნიშანი. მაგრამ თავისი გულადობა არა ერთხელ ჩამწარებიათ კიდევცა. ფეხზე დამდგარ პოლიციის საშველად მახლობელ სოფ-

ლების მცხოვრებნიც გამოდიოდნენ, გააკეთებდნენ სანგალს და გამოუდგებოდნენ მშვიდობიანისა და გულარხეინად ცხოვრების დამარღვეველთა. გაიღუკები თავგამოდებით ებრძოდნენ მტერსა, მაგრამ, უმეტეს შემთხვევაში, ხან ბრძოლის ველზე იხოცებოდნენ ოსმალთა ტყვისაგან, ხანაც ტყვედ წამოასხამდნენ ხოლმე... დღე-ყოველი გაიღუკების გუნდებს ამარცხებდნენ, მუსრს ავლებდნენ, მაგრამ ბალკანში მემამბოხეთა მეფობას მაინც ბოლო არ ეღებოდა. დახოცილ წინამძღვართა მაგივრად ახალი წინამძღვარნი გაჩნდებოდნენ, გაფანტული და შემცირებული გუნდები ისევ ერთად მოიყრიდნენ თავსა, — და ორსავ მხარეზე სისხლი მდინარესავით იღვრებოდა.

რა თქმა უნდა, გაიღუკები ყველანი არ იხოცებოდნენ სამშობლო ბალკანში, ან სახრჩობელაზე და ოსმალთ დამპალ სატუსალოებში. ბევრი მათგანი ჯერ ბალკანში სცხოვრობდა თავისუფლად, მერე თავისს საშიშ ხელობას თავს ანებებდა, საზღვარ გარედ გადადიოდა (უკანასკნელ ხანში, უმეტეს ნაწილად რუმინიაში), ან არა-და სამშობლოში რჩებოდა, გაერევიდა ხალხში და მუშაობას იწყებდა... ბოლგარებში ასეთი ნაგაიღუკარები მაშინ ბევრი იყო. ესენი სულ მუდამ „მშვენიერ ბალკანის“ ქებაში იყვნენ, უამბობდნენ გაიღუკურ თავისუფალ ცხოვრების ამბავსა, ოსმალებთან გამირულად ვიბრძოდით და ვამარცხესდითო და

სხვ. და სხვ. მათი ნაამბობი აღელვებდა ბოლგარელ ახალგაზღობასა. კიდევ ეგ იყო მიზეზი, რომ გაიდუკთა გუნდები არა სწყდებოდა და ახალ-ახალი ღონე სულ მუდამ ემატებოდა მისს შეთხელებულ რაზმებსა. დღესაც ცოცხალია ბევრი ძველი ნაგაიდუკარი ბოლგარეთში. ზოგი მათგანი საზოგადოებისა და სახელმწიფო სამსახურშია, და საკმაო ქონებაც აქვს; თუ დაუუჯერებთ, რასაც ამბობენ, გაიდუკობიდან მოსდევთო ეს ქონება... ბოლგარეთის იმ ნაწილში, რომელიც ოსმალთ ბატონობისაგან განთავისუფლებულია, რა თქმა უნდა, გაიდუკობის ხსენებაც არ არის... ხან-და-ხან, მართალია, ბალკანში ახლაც გამოჩნდებიან ხოლმე გაიდუკები, მაგრამ ესენი ბოლგარელნი არ არიან, არამედ ოსმალნი, ბოლგარეთსა და რუმინიაში ოსმალეთის მოსამზღვრე ოლქებიდან შემოსულები. ეს გაიდუკები ნამდვილი ავაზაკები და მძარცველები არიან, სხვა არაფერი

სიტყვა (ხაიდუთინ) ახლა გინებაა ბოლგარულად; ამ სახელს ისეთს კაცს ეტყვიან, რომლისაგან ადამიანი კარგს არას უნდა მოელოდეს და რომელსაც უნდა უფროთხილდეს. მაგრამ წინად, განთავისუფლებამდე, ეს სიტყვა სულ სხვასა ჰნიშნავდა. მართალია, სულ წმინდანები არც წინანდელი გაიდუკები იყვნენ, ნაკლი იმათაც ჰქონდათ; ბევრი ერია მათ შორის ისეთი, რომელიც ღირსი იყო სახრჩობელასი თუ არა, სატუსაღოსი მაინცა, და

რომელნიც შავს ღღეს აყენებდნენ არამც თუ ოსმალთა, არამც თუ ბოლგარელთა ჩორბაჯიებსა, არამედ უბრალო, სრულებით უდანაშაულო სოფელელთაც. მაინც, ეს გაიდუკები ყოველთ უწინარეს ოსმალთ ემტერებოდნენ, ოსმალთ სოფლებს იკლებდნენ, და მარტო ეს საკმაო იყო ბოლგარელ ხალხს გაიდუკი გმირად მიეჩნია, ეთქვა—მებრძოლიაო, შურს იძიებს შეგინებულ სარწმუნოებისათვის, დაჩაგრულს ერს ექომაგება და სარჩლს უწევსო. ხალხი ამბობდა, გაიდუკი „ხალხის კაცია“, უშიშრად ხელში იარაღი აიღო, ამდენის ხნის მტერს კრიჭაში ჩაუდგა და ჩვენი ზნეობა უნდა დაიცვას, ქონება შეგვარჩინოსო.

ამიტომ გასაკვირი არც კია, რომ დაჩაგრული ერი გაიდუკს თანაგრძნობით ეპყრობოდა. უხაროდა, როცა გაიგებდა, გაიდუკი აქა და იქ იბრძოდა და სისხლი დაღვარაო; სწუხდა, ვიშ-ვიშებდა, როცა გაიგებდა—დამარცხებულაო; რაც კი შეეძლო, ეხმარებოდა საჭიროების დროს იფარავდა; ოსმალთ მთავრობასთან არ გასცემდა,—სირცხვილად და უნამუსობად მიმჩნდა ასეთი საქციელი; არ ივიწყებდა გაიდუკის სახელს შვილით-შვილამდე; ლექსებიც კი იყო გამოთქმული გაიდუკის გმირობაზე. ღღესაც ახსოვთ ზოგიერთი გმირი გაიდუკი, ბალკანში მყოფი, რომელიც ერთს დროს შიშის ზარსა სცემდა გარშემო სულთნებსა, ბეიებსა და ფაშებსა. აქ ამოვსწერთ რამდენსამე ტაევს ბოლგართა სა-

ხალხო ლექსებიდან, რომელნიც გაიდუკებზე არიან გამოთქმულნი.

მზე გადიხარა... ქოფოლის ტყიდან
გამოდის თანაც — გმირი სარდალი.

მოდის და, როგორც დაყმენდილ მგელსა,
სულთნის ფარაზე უჭირავს თვალი
და მისს მეცხვარეს ჩაეკითხება:

„მიტრავ, რაც გკითხო, მითხარ მართალი.“

გასწი სოფელში, შემიტყვე ჩქარა.

სად არის ახლა ამ ცხვრის პატრონი?

ტყუილი არ სთქვა; მე უნდა დღესვე

ტყვედ წავიყვანო შენი ბატონი.

*

* *

ო, ტყეო, ტყეო ბურვილო,
ყრუო და ჩამოხურვილო!

უფრო დაბნელდი, გაშავდი, —

შენს ჩრდილში მოვისურვილო.

შენ შეინახე ღვენილი

გაიდუკების სარდალი:

ის არის მტრების მმუსრავი, —

ქვეყნად არა ჰყავს ბადალი;

ის უძღვის სისხლის საზღვევლად

მამულიშვილებს რჩეულებს;

როგორც ცხვრის ფირას, ოსმალოთა

ისე სჭრის თავებს, წყეულებს.

*

* *

„ტრიფონ, ქალარა სარდალო,

სულთანს მოუდის მდევარი.
დაგვეწვიან ღღესავე,
გვდევნენ, ვით კურდღელს მწვევარი!“

ცისკარი ისევ ნათობდა,
მზესაც ხომ დაეგვიანა,
როცა სულთანის ლაშქარმა
აბჯარი გაახშიანა.

წინ ცხენ-ხეთქებით სულთანი
მორბის, აბჯარი ჩხრიალებს.

„აბა ცოცხალი ტრიფონი
მომგვარეთ!“ — დაიღრიალებს.

ტრიფონი თავისს მხედრებსა
სიტყვას გადუგდებს მხრიანსა:

„ძმებო, ვიბრძოლოთ ბოლომდე,
ვით ჰფერობს სახელიანსა,

აქ ურჩევნია სიკვდილი

შინ მისვლას სირცხვილიანსა!..“

ჩახმახს ეწევა ტრიფონი,

მთა თოფსა ჰკოცნის ხმიანსა...

სისხლი სდის უძრავს სულთანსა,

ცხენს ეღებება ფაფარი;

ხმლით სჭრიან იუნაკები,

გარბის თურქების ლაშქარი.

ამ ლექსში, როგორც მკითხველი ჰხედავს,
გაიდუკი დახასიათებულია, ვითარცა მებრძოლი
ხალხის მტერსა და დუშმანთან — სულთნებთან. ამ
ლექსებს მღერიან. მართალია, თვით კილო სიმღე-

რისა სადაა, მაგრამ მსმენელს საშინლად აღონებს. სიმღერაში იხატება რალაც სევდა გულის დამაძმარებელი, სევდა სასო-წარკვეთის მსგავსი, უიმედო სევდა, თითქო ამ სიმღერის მომგონი ხალხი, თუმცა სრულიად შეგნებულად არა მაგრამ ბრუნდად ჰგრძნობდაო, რომ გაიდუკების თავგამოდება დაცდა ამაო იყო, რომ გაიდუკებს არ შეეძლოთ უბედური ხალხი ოსმალთ საშინელ მონობისაგან დაეხსნა, თავისუფლება მიენიჭებინა.

2

გაიდუკობით, თქმა არ უნდა, უმრავლესობა ბოლგართა ხალხისა თავისს უკმაყოფილებას უცხადებდა ოსმალთა ბატონობასა. გარნა ეგ უკმაყოფილება, ეგ პროტესტი, უმეტეს შემთხვევაში, სულ უბრალო, შეუგნებელი შურისძიება იყო შევიწროვებულ რაიას მხრივ, და პოლიტიკური მნიშვნელობა და ხასიათი სრულგბით არა ჰქონდა. ვინ ამბობს, გაიდუკები ოსმალთ მთავრობას აწუხებდნენ, მოსვენებას არ აძლევდნენ, მაგრამ თვით ოსმალთ ბატონობას შიში არაფრისა ჰქონდა. თუ ოსმალთ წინააღმდეგ გაიდუკი ხელს აღმართავდა, იმიტომ აღმართავდა, რომ პირადად მისი ჯავრი სჭირდა, მაზე იყო გულმოსული. ამ შემთხვევაში გაიდუკს აზრადაც არა ჰქონდა საზოგადო სამსახური, საზოგადო კეთილდღეობა; არც კი ჰფიქრობდნენ ერთობრივის ძალით შეჰბრძოლებოდნენ მამულის

მტერსა და დამამხობელსა. რომელსამე ოსმალოს რომ რასმე დაუშავებდა, გაიღუკი ჰხარობდა თუ მოახერხებდა თვისის მტერის, ოსმალოს, თავის მოჭრას—მისს სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა, და თუ გარემოება ხელს შეუწყობდა და თავისს მსხვერპლს ოქროებსაც წაართმევდა, მაშინ ხომ იმას გაიძახდა, მეტი არაფერი მინდაო.

გაიღუკს აზრადაც არ მოსდიოდა, ხალხი გამოეღვიძებინა, ჩაეგონებინა,—ჩვენს ბატონებს უნდა ვებრძოლოთ. ჩვენი სამშობლო უნდა გავანთავისუფლოთო. იმ დროინდელის გარემოების წყალობით, გაიღუკს ესეთი აზრი არც კი ექმნებოდა, ესეთი აზრი მაშინ უფრო იზადება, იფურჩქნება და მაშინ ისხავს ფრთას, ოდეს ხალხი ცოტად თუ ბევრად შეგნებულად იწყებს ცხოვრებას. და აი სწორედ ეს შეგნებული ცხოვრება არ არსებობდა მაშინ. ასეთს პირობაში, გაიღუკებს შეეძლო ოსმალები ეჟლიტნათ, ეძარცვათ, ოსმალთაც შეეძლოთ გაიღუკები გაეწყოთ, — მრავალი მილიონი ბოლგარელი რაია კი რაიადვე რჩებოდა, მისი ცხოვრება ნირს არ იცვლიდა.. რაღა ბევრი გავაგრძელოთ, გაიღუკობა პროტესტი იყო მონებისა, რომელნიც თვისის სასტიკის ბატონის ჯავრსა ჰყრილობდნენ, მონებისა, რომელთაც პირადის შეურაცხყოფისათვის შურისძიების მეტი სხვა არაფერი აზრად არა ჰქონდათ, რომელთაც არ ესმოდათ მნიშვნელობა სამოქალაქო თავისუფლებისა.

ამ მონებმა ისიც კი არ იცოდნენ, შესაძლებელი იყო თუ არა მონობის ჯაჭვები დაემსხვრიათ და განთავისუფლებულიყვნენ...

მაგრამ აჰა, ორმოც და ათის წლის წინად იმ სანეტარო და სადღესასწაულო დღისა, ოდეს თავისუფლების მზე აღმობრწყინდა და თავისი სხივები მოჰფინა მრავალტანჯულ ბოლგარეთსა, ბოლგართა შორის ცოტ-ცოტაობით იჩინა თავი ეროვნულმა მისწრაფებამა და აზრებმა, იმ დროის მოწინავე და საუკეთესო შვილნი ბოლგარეთისა შეუდგნენ თავისი ერის წარსულისა და აწმყოის შესწავლას, გროვება დაიწყეს ძველის ნაშთებისა და დოკუმენტებისა, აღადგინეს დავიწყებული ცხოვრება, ხალხს ქადაგება დაუწყეს: სასიქადულო მეფეები გვყავდა, ერთი ბედნიერი დრო ჩვენცა გვქონდა; როცა ჩვენი სამშობლო დამოუკიდებელი იყო, თვითონვე უძღვებოდა თავისს თავსა, თავისუფალი იყო და თავისი საკუთარი პოლიტიკური ცხოვრება ჰქონდაო. დაიწყეს წერა და ბეჭდვა წიგნებისა ბოლგარულს ენაზედა, დაარსეს „წიგნების გამომცემელი ამხანაგობანი“, რომელთაც აზრად ჰქონდათ ხელი შეეწყოთ ახლად ფეხადგ-სამშობლო მწერლობისათვის და წიგნები ხალხში ვერცელებინათ. გახსნეს სამკითხველოები და წიგნთ-საცავები; შვილსავით უვლიდნენ სკოლებსა: სოფლის მასწავლებელნი ყველაზე მეტად აღვიძებდნენ ხალხს და ამზადებდნენ მომავლის ცხოვრებისათვის;

აქა-იქ გაზეთებმაც იჩინა თავი...

რადგან ამ გონებრივს მოძრაობაში პირველ ხანებში პოლიტიკისა არა ერია-რა, არსებულ წეს-წყობილების დამხობისათვის ფიქრის ნიშანი არც კი ეტყობოდა. ოსმალთ მთავრობაც არხეინად იყო, ფიქრი არაფრისა ჰქონდა, ყურადღებას არ აქცევდა და თითქმის სრულს თავისუფლებას აძლევდა... შემდეგ საეკლესიო კითხვა აღიძრა. ამ კითხვამ ძალიან წინ წასწია ეროვნული თვით-შემეცნება. როგორც ვიცით, ბოლგარეთის ეკლესია 1870 წლამდე სავსებით ექვემდებარებოდა ბერძენთა სასულიერო მთავრობასა. ყველა უმაღლეს სასულიერო ადგილზე მაშინ ბოლგარეთში მარტო ბერძნებსა ჰნიშნავდნენ, რომელნიც თავის სულიერს შვილებს ისე ეპყრობოდნენ, როგორც საზიზლარ არსებათ, რაიას, საქონლის ჯოგს; მეტის-მეტ გადასახადს აწერდნენ; აქაო და ოსმალნი ხელს გვაფარებენო ჰყვლეთავდნენ და სიცოცხლეს უმწარებდნენ ისედაც გაბედშავებულ ხალხსა, არამკითხე გულშემატკივარნი იყვნენ, ჰკისრულობდნენ ჯაშუშის, ჯალათის დამამცირებელს ხელობასა. ერთის სიტყვით, ბოლგარეთში ბერძნების სამღვდელოება ისე სამარცხვინოდ და უსინდისოდ იქცეოდა, რომ ბოლგარელებმა შეიძულეს. მერე შეიძულეს და როგორ? - თვით ოსმალებს არ ემტერებოდნენ ისე, როგორც ამ სულიერ მამებსა. ადვილი მისახვედრია ის ერთსულოვანი სიხარული, ის მხურვა-

ლე თანაგრძობა, რა სიხარულითა და რა თანა-
გრძობით მიეგება და ბანი მისცა, გარდა ხალხის
მოღალატისა და სისხლის მწოველისა, ბოლგარელმა
ხალხმა ქადაგებასა თვისის განთავისუფლების შე-
სახებ ბერძენთა ეკლესიის ხელიდან. სულ ცას
ეწივნენ სიხარულითა, როცა გაიგეს, ერთხელაც
არის, ჩვენი საკუთარი, ბოლგარული, ეკლესია
გვექმნება და წირვა-ლოცვას ჩვენს დედაენაზე
გავიგონებთო... რაც ოსმალები ჰბატონობდნენ
ბოლგარეთში, ბოლგართა რაიამ პირველად ამ
ძვირფას და ყველასთვის გასაგებ საქმისთვის ბრძო-
ლაში მისცა ერთი-მეორეს მხარი; აქამდის ყველას
მარტო-ოდენ თავისი თავი ახსოვდა თავის თავი-
თავისა ცდილობდა, მარტო იბრძოდა—ბედშავი
საუკაცხლემ შემრჩესო; ახლა კი ცოტათი შეიძრნენ,
საზოგადოებისათვისაც დაიწყეს ზრუნვა; ხალხი-
საგან გამოერჩნენ აქამდის უცნობნი ნიჭიერნი,
მხნენ და სამშობლოს კეთილდღეობისათვის თავ-
დადებულნი მამულიშვილნი, ისეთნი რომელნიც,
ბოლოსა-და-ბოლოს, როგორც გამოცდილ მებრძო-
ლთ, შეეძლოთ ხალხის გაძლოლა და რომლებზედაც
ხალხს შეეძლო ეთქვა -- ამათ მივენდვეთ, გზაზედ
გამოგვიყვანენო. ერთის სიტყვით, ამ ბრძოლამ
ეკლესიისათვის დიდად ხელი შეუწყო ბოლგართა
ეროვნების აღორძინებას. საეკლესიო დამოუკი-
დებლობისათვის ბრძოლამა ნიადაგი მოამზადა,
პოლიტიკურ ბრძოლისათვის გზა გაჰკვალა. ბერძენთ

ეკლესიისაგან განთავისუფლებას და ცალკე ბოლგარეთის ეკლესიის დაარსებას მოჰყვა პოლიტიკური განცალკევება, განთავისუფლება ბოლგარებისა ოსმალთ ბატონობისაგან. პირველი რომ არ ყოფილიყო, უეჭველია, მეორე ნაირ თავისუფლებას ბოლგარელნი კიდევ დიდს ხანს ვერ მოესწრებოდნენ.

რა კი ერთი და ერთი დაიწყო ბოლგარელთა შორის გონებრივი მოძრაობა, თან-და-თან, — განსაკუთრებით საეკლესიო კითხვის წამოყენების შემდეგ, — გაიზარდა, ფრთა შეისხა ამ მოძრაობამა, შინაურულმა, უბრალო სჯა-ბაასმა სერიოზული პოლიტიკური ხასიათი მიიღო. ოსმალონი ისევ ბარბაროსულად იქცეოდნენ, მათს თავ-გასულობას საზღვარი არა ჰქონდა. გარნა საქმე ის იყო, რომ ახლა ამ თავ-გასულობასა და ბარბაროსობასა ისე გულ-გრილად ვერ იტანდა ხალხი. უფრო შეგნებულთა და მგრძნობიარე ბოლგართა ხმა-მალლა ლაღადისი შეჰქმნეს, — ეგ უსამართლობაა, პირთამდე აღივსო ფიალა მოთბინებისაო, მეტი გზა არ-არის, ოსმალთ ბატონობას ბოლო უნდა მოეღოსო. უფრო გულფიცხთ და სულსწრაფთ ოცნება დაიწყეს, როდის იქნება, ხალხი ავაჯანყოთ და ოსმალთ ბატონობას შეიარაღებულნი გაუმკლავდეთ და დავამხოთ. განთავისუფლების აზრი ჰაერს მოეფინა; მალულად ამ საგნის შესახებ ხშირ-ხშირად დაიწყეს ლაპარაკი სახლებში. აზრი თან-და-თან გაიზარდა, და, ცოტა არ იყოს, აშკარად იწყეს მისი განხორ-

ციელება. დააარსეს იღუმალი წრეები, ხალხს ჯერ გაუბედავად, მერე თან-და-თან თამამად ქადაგება დაუწყეს... არსებულ წეს-წყობილების მცვლელთ შესძახეს—არიქათო! მთავრობამ რა კი იგრძნო, ხუმრობა არ არისო, ჩვეულებრივს დაუდევრობასა და მცონარეობას თავი ანება და დამნაშავეთ დევნა დაუწყო... დაუწყეს ძებნა: საით, როგორო? პოლიტიკურად მუხანათებს მიესივნენ, განთავისუფლების აზრი სათავეშივე უნდა ჩაექროთ, თავიანთის ფიქრით. ამ შემთხვევაში ოსმალთ მთავრობა ბევრს თავს არ იცხელებდა და იმის განსჯა-განკითხვაში არ შედიოდა, ვინ მართალი იყო, ვინ მტყუანი, —ეს დეე, ალაჰმა გაარჩიოსო! ვინც კი, ცოტათიც არის, საეჭვოდ მიაჩნდა, სასტიკად სჯიდა.

საზიზღარი დრო დადგა ბოლგართა ხალხისათვის!.. ყველას შიშის ზარი დაეცა, ვაი თუ მომკლანო! ამ შიშმა თავის თავის დაცვისამ ზნეობა დასცა, გარყენილობა ძოჰფინა ხალხსა. რაც საჭირო იყო, იმაზე მეტი გაჩნდნენ ჯაშუშები, დამბეზღებლნი, თვისთა მოძმეთა ორგულნი... მწერლობა, ის-ის იყო, ფეხს იკიდებდა და მაშინვე თავზე მეხი დაატყდა: განათლება ხალხს? თავისუფალ-მოაზრეობას დააჩვევსო, და მთავრობამ უბოდიშოდ ხელი შეუშალა. ეკკლესიები და სკოლები ხალხში რევოლიუციურს უხამსა ჰფენნო და ერთიმეორეზე იკეტებოდნენ. ბოლგართ შორის ვინც კი ერივნენ გამბედავნი, პატროსანნი მოაზრენი და თავოსანნი,

რომელნიც მაშინვე არ ამბობდნენ,—„ოსმალნი
ღმერთმა აღღეგრძელოს, მტერი გაუწყვიტოსო“,
საექვოდ დასახა მთავრობამ. იმათაც საკუთარმა
მწარე გამოცდილებამ ნათლად დაანახვა, რა შეს-
ძლებია ოსმალთ თავვასულობასაო. პირველად სო-
ფლის მასწავლებლნი, მღვდელნი და ყველა საუ-
კეთესო გავლენიანი მცხოვრებნი მისცეს პასუხის-გე-
ბაში: თქვენ თავისუფლებას ოცნებობთო! სატუსალო-
ები და კატორღები გაავსეს ასეთის საექვო პირებითა.
ღვთის რისხვა დატრიალდა ბოლგარელთა თავზედ!..
მარტო სულ-მდაბალ მონათა და მთავრობის მიერ
კეთილ-საიმედოდ აღიარებულთ შეეძლოთ ეთქვათ:
ხვალ უვნებელი ვიქნები, ხელს არავინ მახლებსო...
ზაფთიე (ქანდარმი) დარწმუნებული იყო, სამშობ-
ლოს განსაცდელისაგან ვიხსნიო, აკანკალებულ
მცხოვრებთა ბედ-იღბალი ჩემ ხელთააო და თვისის
მოქმედებით ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ გა-
რემოების წყალობით, პირველი კაცი მე ვარ სამ-
შობლოშიო...

ყოველსავე ამას შედეგად, რა თქმა უნდა, ის
მოჰყვა, რომ ყველა სუსტნი, გაუბედავნი, მშიშარანი,
დიდი ხნის მონობით დაჯანდაკებულნი, ე. ი.
უმრავლესობა მცხოვრებთა, ზემოხსენებულ მოძრაო-
ბას გაეცალა, უფრო უარესად დამდაბლდა, წინან-
დელზე უარესად დამონავდა. სამაგიეროდ, ყველა
მხნენი, დიდბუნებოვანნი, კეთილშობილნი და სუ-
ლით ძლიერნი, ესე იგი, საუკეთესო შვილნი

ბოლგარელთა, მათი მშვენება, უფრო მეტის სი-
ძულვილით გაიმსქვალნენ მტარვალთა-მიმართ,
თავ-გადადებულ მოსისხლე მტერად გადაეკიდნენ
ბატონთა: გადასწყვიტეს: ან სიკვდილი ან სიცო-
ცხლეო, რადაც უნდა დაგვიჯდეს, ხალხი უნდა
ავაჯანყოთ. და მონობას თავი დავახწიოთო! მხნე-
დაც მოჰკიდეს ხელი ხალხის მომზადებასა როგორც
შინ, ბოლგარეთში, ისე საზღვარ-გარედ, სადაც
მრავლად მეიშურებოდა ბოლგართა ახალგაზდობა,
ვინც კი მოასწრებდა სასჯელსა და მტერს ხელიდან
გასხლტომოდა. უფრო მეტად სერბიასა და განსა-
კუთრებით, რუმინიაში იხვეწებოდნენ. რუმინიაში
სამოცეულ და სამოც-და-ათეულს წლებში მთელის
ათასობით იყვნენ ბოლგარიიდან გადმოხვეწილნი.

დიდი სამსახური გაუწია რუმინიამ ბოლგართა
განთავისუფლების საქმესა. აქ იბეჭდებოდა წიგნები,
გაზეთები, წიგნაკები, მოწოდებანი, მერე იღუმა-
ლად ოსმალეთში შეჰოჰქონდათ და ბოლგართა
შორის მრავლად ავრცელებდნენ. ბოლგარეთიდან
გადმოხვეწილნი, რა კი ოსმალეთთან ბრძოლას
აპირობდნენ, სამხედრო საქმესა სწავლობდნენ.
ფულებსაც აქ აგროვებდნენ და თოფ-იარაღს თავს
უყრიდნენ; რუმინიიდან გადმოვიდნენ ბოლგარეთში
პირველნი მოციქულნი და ამბის-შემტყობნი მო-
ძრაობისა; იქვე არდგენდნენ გუნდებსა და რაზ-
მებსა საბრძოლველად; იქა სცხოვრობდნენ და
ჰმოქმედობდნენ იმ ღროის გამოჩენილნი მოღვა-

წენი—ლიუბენ ყარაველოვი, ქრისტო ბოეკი და სხვ., რომელნიც წევრად იყვნენ ბოლგარელთა იდუმალ ცენტრალურის სარევოლიუციო კომიტეტისა; იქავე არსებობდა სარევოლიუციო კომიტეტიცა.

3

წინა თავში ვსთქვით, „სარევოლიუციო კომიტეტი“, რომელიც ხელმძღვანელობდა ბოლგარეთში სარევოლიუციო მოძრაობისა, რუმინიაში არსებობდა, მართალია აქ არსებობდა მაგრამ ერთს ალაგას არა ჰქონდა ბინა მოკიდებული წევრნი ამ კომიტეტისა სულ აქეთიქით დადიოდნენ, რადგან ამას მოითხოვდა თვით საჭიროვებასაქმის ფეხზე დაყენებისა აგიტაციისა. ბევრს წევრს კომიტეტისას, როგორც მაგალითად ლევსკის, ბოტევს, ბენკოვსკის და სხვ. ჩვენა ვხედავთ ხან ღუნაის გაღმა, ხან ბოლგარეთის სხვა-და-სხვა მხარეს; ხან ისევ რუმინიაში, სერბიაშიაც კი ამოჰყოფდნენ ხოლმე თავსა და სხვ. მაგრამ ზოგიერთს წევრს სამუდამო ბინაცა ჰქონდათ, მაგალითად, ლიუბენ ყარაველოვი გაზეთსა სცემდა და ერთავად ბუქარესტში სცხოვრობდა; ნ. ორბეტენოვს რუშჩუკში ჰქონდა ბინა და სხვ. ამ გარემოების გამო შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ადგილი რამდენიმე იყო, საიდგანაც წევრებს კამიტეტთან დამოკიდებულება ჰქონდათ, და ამგვარ

ადგილებად უეჭველია, ბუქარესტი და რუშჩუკი ამოირჩიეს.

რადგანაც წევრები, როგორც ვსთქვით, თითქმის ყოველთვის აქეთ-იქით სიარულს უნდებოდნენ და არ შეეძლოთ სხვა-და-სხვა კერძო კითხვების გასარჩევად შეკრებილიყვნენ, თვითელი მათგანი, სადაც უნდა ყოფილიყო, მთელს კომიტეტს წარმოადგენდა და, კომიტეტის სახელით, შეეძლო თავისუფლად ემოქმედნა, თუ კი წერილობით საბუთი ექმნებოდა წევრობისა, ეს გარემოება წესდებაშიაც იყო მოხსენებული. წესდებას, ამ მეტად საინტერესო დოკუმენტს, ძალიან ნაკლებად იცნობდნენ,—და ახლა გვსურს მკითხველს გავაცნოთ. ამ წესდების წვრილმან მუხლებს არ ასრულებდნენ,—ყველამ ვიცით ყოველ საქმეში წვრილმანებს არავინ გამოუდგება. მაინც, ამ წესდებას რომ ვკითხულობთ, ხელთ გვეძლევა ძვირფასი მასალა და შეგვიძლია მსჯელობა ვიქონიოთ იმაზე: ბოლგარელ მეთაურებს საქმე როგორა ჰქონდათ დაყენებული. საზოგადოდ როგორ მიჰყავდათ იგი საქმე, რა იყო მათი მოქმედების საგანი, რას ესწრაფოდნენ, რა გრძნობებითა და აზრებით იყვნენ ეს მოთავენი გამსჭვალულნი აქ ჩვენ ჩამოვთვლით მხოლოდ უფრო თავ-და-თავ და საინტერესო მუხლებს წესდებისას.

„ბოლგარელ სარეგოლიუციო ცენტრალურ კომიტეტის პროგრამა:

1) ბოლგარელ სარევოლიუციო ცენტრალურ კომიტეტს საგნად აქვს: ბოლგარეთი გაანთავისუფლოს მორალურ რევოლიუციით და ხალხის აჯანყებით. როცა ბოლგარეთი განთავისუფლდება მაშინ გამოირკვევა ის-საგანიცა, თუ რა ნაირი უნდა იყოს ბოლგარეთის მომავალი მთავრობა.

2) ამ აზრის მისაღწევად ნება-დართულია ყოველ ნაირის საშუალების ხმარება: პროპაგანდა, წიგნები და გაზეთები, თოფ-იარაღი, ცეცხლი, მოკვლა ადამიანისა და სხვ.

3) ჩვენ, ბოლგარელებსა, გვსურს თანხმობით და კარგს განწყობილებაში ვიცხოვროთ ჩვენს მეზობლებთან, — განსაკუთრებით სერბიელებსა და ჩერნოგორიელებთან, რომლებიც ჩვენს მისწრაფებას და სურვილს თანაუგრძნობენ, გვსურს თანხმობით ვიცხოვროთ აგრედვე რუმინებთან, რომლებთან მჭიდროდ დაკავშირებულია ჩვენი ბედი და უბედობა და ვესწრაფვით მათთან ერთად შევადგინოთ თავისუფალი ფედერაცია.

4) ჩვენა გვსურს, ქვეყანას, ბოლგარელებით დასახლებულს, ჩვენვე, ბოლგარელები ვმართავდეთ, ბოლგარელ ხალხის ჩვეულებისა, ზნისა და ხასიათის თანახმად; ხოლო რუმინებით, სერბიელებით, ჩერნოგორებით და ბერძნებით დასახლებულ ადგილების მართვის წეს-რიგი რუმინელ, სერბიელ, ჩერნოგორიელ და ბერძენთ ხალხთა ხასიათის თანახმად უნდა სწარმოებდეს.

5) თვითეულმა ერმა თავისი თავისუფლება თითონვე უნდა დაიცვას და თავისი საქმეები თვის სურვილისამებრ ჰმართოს. სხვისას არ გვინდა შევეხოთ, ესე იგი იმას, რაც ჩვენი არ არის; ამავე დროს არც ის გვინდა—ჩვენი სხვას დაუთმოთ

6) ჩვენ სრულებით არ ვეხებით იმას, თუ რა ისტორიული უფლებანი გვაქვს, ამიტომ, დეე, თითონ ერმა იზრუნოს თავის თავისათვის; იმავე ერს ვაძლევთ უფლებას „კავშირის“ იმ განყოფილებას მიეკედლოს, რომელიც სურს: სერბიულსა, ბოლგარულსა, რუმინულსა თუ ბერძნულს; მაშასადამე, ახლა ჩვენთვის საჭირო არ არის საზღვრებზე ლაპარაკი ავტეხოთ. *)

7) ჩვენთვის გვინდა თავისუფლება ეროვნული, თავისუფლება პიროვნული და თავისუფლება სარწმუნოებრივი, —ერთის სიტყვით, კაცობრიული თავისუფლება გვინდა. ამგვარივე თავისუფლება გვინდა ჩვენის მეზობლებისათვის. არ გვინდა სხვაზე გაბატონება, ამიტომ, არც ის გვინდა, სხვა ჩვენზე გავაბატონოთ.

8) ჩვენს მტრებად და მოწინააღმდეგებად იმ მახინჯ ბოლგარელებსა და ჩორბაჯიებსაცა ვსთვლით,

---

*) იმ პროგრამაში, ეტყობა, სხვა-და-სხვა ერთა-შიერ დასახლებულ ადგილებზეა ლაპარაკი.

რომლებიც ხელს უშლიან ჩვენს ეროვნულს საქმეს. ყოველთვის და ყველგან მათი დაუძინებელი მტერი ვიქნებით.

9) ჩვენის მეგობრებისა და მოკავშირეების რიცხვში ბერძნებსაც ვიგულებთ, თუ თავის პანელინურ მიზნებზე და ისტორიულ პრეტენზიებზე ხელს აიღებენ.

10) ჩვენ ბრძოლას ვუცხადებთ ოსმალთს ხალხს კი არა, ოსმალთს მთავრობას და იმ ოსმალებს, რომელნიც ამ მთავრობას იფარავენ და ხელს უწყობენ. ჩვენს მეგობრად ვსთვლით ყველას, ვინც ჩვენს წმიდასა და პატიოსანს საქმეს თანაუგრძობს; რა სარწმუნოებისა და ეროვნებისაც იყოს ეს ჩვენი თანამგრძობელი — სულ ერთია“.

„წესდების“ აქ ამოწერილ პარაგრაფებიდან მკითხველი დაინახავს, რა ფართოდ და კეთილშობილურად ესმოდათ თავისუფლების იდეა ბოლგარელ რევოლიუციონერებს

ამ პროგრამას გარდა მოხსენებულს წესდებაში ჩამოთვლილია მუხლები და პარაგრაფები ცენტრალურ და წვრილ სარევოლიუციო კომიტეტების დაარსების შესახებ; ჩამოთვლილია მათი უფლებანი, წეს-რიგი პირების სხვა-და-სხვა თანამდებობაზე არჩევისა და ახალ წევრების მიღებისა, საშუალებანი სარევოლიუციო მიზნის მისაღწევად, სასჯელნი და სხვა და სხვა. ცენტრალურ კომიტეტს ენიჭებოდა უფლებანი და ხელმწიფებანი „დროე-

ბითის მთავრობისა,“ ეს კომიტეტი ითვლებოდა უფროს გამგებლად აჯანყების საქმისა მოქმედების პლანებს იმუშავებდა, ნიშნავდა სარდლებს, შოულობდა საჭირო ფულს, — როცა საჭირო იქნებოდა, უფლება ჰქონოდა მოლაპარაკებოდა სხვა ერთა, როგორც მახლობელთ, ისე შორეულთ, იმავე მიზნის მიხწევას მოწადინებულთ; ბოლგრელ ერის სახელით სესხად ფული აეღო სხვისაგან, შეედგინა „კერძო სარეგოლიუციო ბოლგარული კომიტეტები“ და თავისი „საიდუმლო პოლიცია“ ჰყოლოდა.

საიდუმლო პოლიციის, მხოლოდ ცენტრალურ კომიტეტის-მიერ დანიშნულის, მოვალეობა შემდეგი იყო: ა) თავისს ქალაქში იღუმალად თვალ-ყური უნდა ედევნებინა სარეგოლიუციო მოღვაწეთა მუშაობისათვის და, რასაც შეიტყობდნენ, ცენტრალურ კომიტეტისათვის ეცნობებინათ; ბ) ყოველთვის უნდა სცოდნოდათ—საიდუმლო ფოსტა საიმედო იყო თუ არა; გ) ოსმალ ჯაშუშებისათვის თვალ-ყური ედევნებინათ, ოსმალთ პოლიციის მოქმედება არ გამოჰპარვოდათ და ყველაფერი ცენტრალურ კომიტეტისათვის ეცნობებინათ; დ) გაეგოთ ცენტრალურ კომიტეტის განკარგულებათ როგორ ასრულებდნენ, ვისაც მათი ასრულება ვალად ედო (თავი IV, მუხლი 18). კერძო კომიტეტები, რომელთაც დაკისრებული ჰქონდათ მატერიალურ საშუალების შოვნა და ხალხის მომზადება საბრძოლველად, ვალდებულნი იყვნენ

ცენტრალურ კომიტეტისათვის ეცნობებინათ: ა) მავანსა-და-მავანს ოლქში რამდენი სოფელი ითვლებოდა; ბ) თვითეულს სოფელში რამდენი მცხოვრები იყო და რა-და-რა ეროვნობისა;

გ) თვითეულს სოფელში რამდენს შეეძლო თოფ-იარაღის ხმარება და, პირველ დაძახებისათანავე, საომრად გამოსვლა;

დ) იარაღი რამდენი იყო და როგორი;

ე) ოლქში მხედართ-მთავრებად გამოსადეგი პირნი იყვნენ თუ არა, და, სახელდობრ. სად;

ვ) საჭიროების დროს რამდენი ქერი, პური. თივა, ჩალა და საზოგადოდ, კაცისა და საქონლის საკვები შეიძლებოდა მოგროვილიყო;

ზ) რამდენი სული იყო ხარი, ძროხა, ცხვარი, ცხენი, თხა და სხვ. და სხვ. (თავი IV, მუხლი 10)... მხედართ-მთავარნი, ცენტრალურ კომიტეტისაგან დანიშნულნი, მოვალენი იყვნენ: ა) შეესწავლათ ოლქის ადგილმდებარეობა; ბ) შეერჩიათ უფრო მარჯვე საომარი ადგილები და გეგმები შეედგინათ მათს გასამაგრებლად; გ) დაენიშნათ საოპერაციო და მისასვლელ-მოსასვლელი გზები... და სხვ. და ბოლოს,

დ) **აღმართათ სამრო დროშა და გამოცხადებინათ მის თავისუფლება** (თავი IV, მუხლი 20).

სასჯელი წესდებაში მხოლოდ ერთნაირი დასახელებული—სიკვდილით დასჯა. სიკვდილით

დასჯის განაჩენის დადგენის უფლება ცენტრალურ კომიტეტსა აქვს და სისრულეში ჩუმად მოჰყავთ; — და, თუ საჭირო იქმნა, აშკარადაც, ყველას თვალწინ, — საიდუმლო პოლიციის იმ მოხელეთ, ვისაც წილი ხვდებათ (თავი IX, მუხლი 1—3). სიკვდილით კაცს შემდეგის დანაშაულისათვის სჯიან: როცა მტერს რასმე საიდუმლოს გაუმჟღავნებს. განზრახ საერო საქმეს ხელს შეუშლის, საერო თავისუფლებას შეაგინებს, „სხვა ტანჯულერის უფლების დარღვევით“, როცა ხელმეორედ მოინდომებს ხალხის აჯანყებას ცენტრალურ კომიტეტის გაუგებრად და ნება-დაურთველად; სიკვდილითა სჯიდნენ საიდუმლო პოლიციის წევრს, როცა ეს წევრი ცენტრალურს კომიტეტის ბრძანებას გადადიოდა; სიკვდილით სჯიდნენ ორგანიზაციის იმ მოსამსახურე პირთ, რომელნიც თავისის საქმეს მეორეჯერ ჰღალატობდნენ; სიკვდილით დასჯა მოელოდდა საიდუმლო ფოსტის წევრს, რომელისამე წერილის გახსნისა თუ დამალვისათვის; ისჯებოდა აგრეთვე კასირი, თუ ცენტრალურ კომიტეტის ნება-დაურთველად და გაუგებრად მიბარებულ ფულიდან თუნდაც ორ გროშს დაჰხარჯავდა (თავი XI, მუხლი 4—11).

როდის შეამუშავეს და შეადგინეს ეს წესდება, როდის შესდგა ცენტრალური კომიტეტი, ან, საზოგადოდ, რა დროდან დაიწყო ბოლგარეთში სისტემატური მუშაობა, ამის ცნობები ჩვენ არა გვაქვს. ის კი შეგვიძლიან ვიფიქროთ, რომ ეს მუშაობა 1870 წლებში დაიწყო. როგორც მკითხველიც კვევით დაინახავს, ამ საქმის დასაწყისი ადრეულ დროს ვერ მიეწერება; 1871 წელს კი რევოლუციური მოძრაობა სდულდა და გადმოდიოდა; თითქმის ყველა ცოტაოდნად შესანიშნავ და დიდრონ ქალაქებსა და სოფლებში კომიტეტები იყო დაარსებული, რომელშიაც ცოტა თუ ბევრი რიცხვი წევრებისა ითვლებოდა.

ამ დასების წევრები რა ხალხი იყო, კომიტეტები რა და რა ელემენტებისაგან შესდგებოდა? უმეტეს შემთხვევაში ყველა ესენი იყვნენ სოფლის მასწავლებელნი, მღვდელნი, ხელოსანნი, უბრალო, გაუნათლებელი სოფლელები. ამის აშკარად დამატკიცებელ საბუთად ის ჩაითვლება, რომ ყველგან, რამდენისამე შემთხვევის გარდა, კომიტეტების მართვა-გამგეობა სულ უბრალო, საზოგადოებაში ოდნავ შესამჩნევ პირთ ეჭირათ ხელში.

და ასეთი გმირები ბევრი იყო, — ასობით, ათასობით... მარტო იმისათვის, რომ მკითხველისათვის გაგვეცნო ცხოვრება და მოქმედება მხოლოდ ყვე-

ლაზე მეტად გამოჩენილ მებრძოლთა და წამებულთა, საჭირო შეიქნებოდა არა ერთი და ორი ტომი დაგვეწერა, თან ყოველ მხრით და გამოუტოვებლად აღგვენიშნა მთელი რევოლუციური ბრძოლა. ჩვენ ასეთის დიდის შრომის აღსრულებას არა ვკისრულობთ, რადგან ამისათვის ჯერ საჭირო მასალაც კი არ არის. მხოლოდ გაკვრით აღვნიშნავთ ზოგიერთ უფრო ტიპიურ და შესანიშნავ პირთ, რომელთა სახე ისე აშკარად გამოსჩანს ბოლგარეთის განთავისუფლებისათვის გამართულ ბრძოლის ველზე.

ამ პირველ წერილებს ვუძღვნით იმ გმირთა ხსოვნას, რომელთაც წილად მძიმე საქმე ხვდათ— დაწყება აქტიურის ბრძოლისა ოსმალეთის ბატონობასთან,—დაწყება მაშინ, როცა ბოლგარეთში არავითარი ორგანიზაცია არ არსებობდა, რომელსაც დახმარების აღმოჩენა შესძლებოდა; დაწყება მაშინ, როცა ხალხი სრულიად მოუშადებელი იყო და არაფრის იმედს არ იძლეოდა.

თითქმის ყველამ დასდევს თავი, ცდამ ამაოდ ჩაუარათ, ისე რომ თავის დამონებულ სამშობლოში ერის თავისუფლების დროშის ამართვას ვერ ეღიროსნენ.

II

ფილიპე ტოტიუს გუნდი

I

რუმინია ახალგაზდა ბოლგარელი ემიგრანტები-
ბითაა სავსე. ჩვენც აქა ვართ. 1867 წელიწადი
მიმდინარეობს. გადმოხვეწილებს ერთი ფაცა-ფუცი
აქვთ შემდგარი. ყველა რუმინიულ დუქანში ოსმა-
ლთა იმპერიაზე აქვთ სჯა-ბაასი; თავისუფლად, ად-
ვილად სწყვეტენ მისს ბედ-იღბალს. ოსმალთ ბატო-
ნობის დღენი დათვლილია: ასე უნდა სწამდეს და
ჰფიქრობდეს ბოლგარელი ახალგაზდობა, სხვა-და-
სხვა გარემოებათა გამო სამშობლოდან მოწყვეტი-
ლი,—და სწამს კიდევცა. დილაც, ძნელია უცხო
მხარეს ძალით ცხოვრება, სამშობლოს მოშორებით,
მოქმედებას მოწყურებულთათვის; დაშორებული
სამშობლო თავისაკენ იტყუებს; საშინლათ უნდათ
მურდალები—ოსმალები, თავიდან მოიშორონ! ასე-
თს გარემოებაში აღამიანს ოლონდაც სჯერა თავი-
სი სანეტარო ოცნება; ოლონდაც ძალზე ფრთა-
შესხმულია ეგ მისი ოცნება, და სინამდვილისაგან
ვეღარ არჩევს!...

თითქმის ყოველ დღე დუნაიდან ახალ-ახალ
გადმოხვეწილები ემატებიან; ამბობენ, სამშობლო-
ში რაცა ხდება, და ამ ნაამბობით უფრო აღვივე-

ზენ ცეცხლს და უფრო ამალღებენ და აღიდებენ ისედაც განდიდებულ პატრიოტულ გრძნობას ემიგრატებისას.

— ჩვენი ძმები ოსმალეთში დღითი-დღე უფრო-და-უფრო რწმუნდებიან, ოსმალთ მთავრობას, რა-დაც უნდა დაგვიჯდეს, თავი უნდა დავაღწიოთო, სხვა მეტი ღონე არ დაგვრჩენია, — თოფ-იარაღი უნდა ავისხათ და ბალკანისაკენ მივაშუროთო...

ახალ-მოსულები ასე ლაპარაკობდნენ, ცდილობდნენ ახალ მეგობრების კილოზე ელაპარაკნათ, რომელნიც სამშობლოდან სანუგეშო ამბებს მოუთმენლათ მოელოდნენ.

— გაუმარჯოს ბოლგარელ ერს!.. სიკვდილი უსჯულოთ!.. — აღტაცებით იძახდნენ ამ ამბების გაგონებაზე ემიგრანტები. და ღვინით სავსე თასებს ერთმანეთზე ზედიზედ სცლიდნენ, მხიარულად გაისმობდა რუმინის ქალაქების ქუჩებზე იუნაკების ვაჟკაციური სიმღერების ხმა; უფრო გატაცებით მუშაობდნენ იმედებით გატაცებულნი ბოლგარელი პატრიოტ-იდეალისტები, და ამ კეთილშობილურის და უზადო გრძნობით გატაცებულთ ის კი ავიწყდებოდათ, რომ ხალხსა, სამწუხაროდ, ჯერ ისევ მაგარის ძილითა სძინავს და მონობისაგან განთავისუფლებას ნაკლებადა ჰფიქრობს... — დიდ ხანს არ მოგვიხდება უნუგეშოთ და უსაქმოთ ყოფნა! — აღტაცებით გაიძახოდნენ ეს იდეალისტები, — მალე, ძალიან მალე გასთელავს ფეხებითა წელში გასწო-

რებული რაია, მუსლემანურს ნამგალა მთვარესა, და ბოლგარეთი თავისუფალი იქნება!... ოჰ, „ბოლგარეთო, ჩემო ძვირფასო სამშობლოვ“!..

დღითი-დღე ახალ-ახალი ამბავი უარესად ატოკებდა ემიგრანტების გულს... ამბობდნენ: შევარდენით ვაჟკაც ჩერნოგორიელებს, თითქმის მთელი ოსმალთ ჯარი წაუსხამთ ტყვედ... კრიტელებს ოსმალთ ფლოტი დაუწვავთ... გენერალი იგნატიევი პორტასთან ყოველსავე კავშირსა სწყვეტს და სტამბოლიდან გადის, რადგან რუსეთს მეტის მოთმენა არ შეუძლია და არ უნდა უყუროს წმ. ჯვარის შეგინებასაო. ბოლოს, ამერიკაცა ჰბრაზობს ქრისტეს სჯულის მტრებზედა და განზრახვა აქვს იარაღით შემწეობა აღმოუჩინოს ოსმალთაგან შევიწროებულ ქრისტიანებს...

აშკარაა, ყველასათვის თვალსაჩინოა, ოსმალთ საქმე ძალზე ცუდადაა, მათს ბატონობას ბოლო ედება და განთავისუფლების ცისკარი ჩნდება მრავალ-ტანჯულ ბოლგარეთის ცის კიდურზე დასხვ!..

ასეთს დროს, 1867 წლის მაისში, სარდალი ფილიპპე ტოტიუ, 35 ყმაწვილკაცებისაგან შემდგარ გუნდით ღამე ღუნაიაზე გავიდნენ ქალაქ სისტოვის ახლო... ამ გუნდმა ოსმალთ საზღვარზე გადმოდგა ფეხი თუ არა, ოსმალებმა ახალის, მანამდე უცნობის, სიტყვის ხმარებაც შემოიღეს — „კომიტა“ (მეამბოხე). ფილიპეს გუნდში ჩაწერილებს ოსმალთ მთავრობა „კომიტებს“ უწოდებდა.

და ამით აღიარა, რომ საქმე უბრალო გაიდუკებთან, ავაზაკებთან კი არა, პოლიტიკურ მოძრაობის წარმომადგენლებთან ჰქონდა.

ტოტიუ-სარდალი ტირნოვოში იყო დაბადებული და საქონლით ვაჭრობდა. რაღაც სულ უბრალო საქმისათვის ციხეში ჩასვეს და მთელი ქონება—ასამდე კამეჩით, ოსმალებმა წაართვეს. ამ გარემოებამ გააბოროტა ტოტიუ-სარდალი ოსმალებზედ და გადასწყვიტა შური ეძია. სატუსალოს თავი დააღწია თუ არა, მაშინვე ბალკანებისაკენ გასწია, შეუერთდა რამდენსამე ახალგაზდა გაიდუკებს და თვითონაც გაიდუკად, „ხალხის კაცად“ იქცა.

დიდი ხანი არ დასცალდა ამ ბრბოს. ოსმალთ ენდარმებმა ყველანი დაიჭირეს და გასწყვიტეს; თვითონ ტოტიუ, ტყვიებით მთლად დახვრეტილი, ტყვედ წამოიყვანეს და საუკუნოდ სლივენის სატუსალოში დამწყვდევა გადაუწყვიტეს. ორის წლის უკან ტოტიუ ამ სატუსალოდან გამოიქცა და რუმინიაში ამოჰყო თავი. ეს იყო 1862 წელს. რამდენსამე ხანს უკან ისევ ოსმალეთში შემოვიდა. დაიამხანაგა 3—4 კაცი და მთელი ზაფხული ძველს პლანინაში გაიდუკობდნენ. შემდეგ ისევ რუმინიაში ვხედავთ ტოტიუსა. 1866 წელს კი ხელახლა გაიდუკად იქცა. ამ ხელად კი ტირნოვოს ბალკანზე ამოჰყო თავი. ამ უკანასკნელ გალაშქრების შემდეგ რუმინიაში რომ დაბრუნდა, ოსმა-

ლთ მთავრობამ რუმინიის მთავრობასთან მოლაპარაკება გამართა—ეს კაცი უნდა მოგვეცეთო. რუმინიის პოლიციამაც დაიჭირა, და, უეჭველია, თავისს ყაჩაღობას ჩაამწარებდნენ, და ცოცხალს არ გაუშვებდნენ, ოსმალთ რომ ხელში ჩაჰვარდნოდა; მაგრამ რუმინიაში მცხოვრებ ბოლგარელთ ეს რომ შეიტყვეს, რუმინიის შინაგან საქმეთა მინისტრის წინაშე იშუამდგომლეს—ოსმალთ ნუ ჩაუგდებთ ხელში ტოტიუსაო. მინისტრმაც შეიწყნარა მათი თხოვნა, და ტოტიუ გაათავისუფლეს...

ეს გახლავსთ მოკლედ თავსგადასავალი იმ კაცისა, რომელმაც შიშის ზარი დასცა ოსმალებს. 1867 წ., როგორც ხალხის აჯანყების წინამორბედმა.

2

სანამ ოსმალეთში გაილაშქრებდა, ფილიპპე ტოტიუმ წინასწარ თავისი განზრახულება სამშობლოში მყოფ ზოგიერთ ბოლგარელებსაც გაუზიარა და დახმარება სთხოვა. სისტოვის ახალგაზდობის ერთი მცირე წრე დაჰპირდა, შენი რაზმი რაწამს ფეხს შემოსდგამს ოსმალეთის სახელმწიფოში, დაუყოვნებლივ შევეუერთდებითო. კიდევ ამიტომ გავიდა ნაპირად სისტოვის ახლო, მოელოდდა რაზმს შემოუერთდებოდაო. მაგრამ როცა სარდალი ქალაქის არემარეში გამოჩნდა და როცა სისტოველ ახალგაზდები სიტყვიდან საქმეზე უნდა გადასული-

ყვენ, უმეტესი მათგანი შიშმა აიტანა, და ტოტიუს რაზმს მხოლოდ რამდენიმე კაცი-ღა მიემხრო. ტოტიუს გუნდი ამ რამდენსამე კაცითაც მოხარული იყო, ასე ეგონა, მთელი ბოლგარელი ხალხი თანაუგრძობს დაწყებულს საქმეს და სალამს გვაძლევსო.

მეამბოხეთა რაზმი პირველ ქალაქს მიუახლოვდა თუ არა ოსმალთ მიწაზე, მაშინადვე შევლა და დახმარება აღმოუჩინეს!.. „მეტად სასიხარულო და სანუგეშო ნიშანიაო!..“ ასე ჰფიქრობდა ერთი მუქა ვაჟკაცი-იდეალისტებისა და ბოლგარულის აფრიალებულის დროშით (გამძინვარებული ლომი, ნამგალა-პთვარის ჩასანთქმელად განმზადებული), გულადად წინ მიდიოდა.

სისტოვს ახლოვე, რაზმს შემთხვევა ჰქონდა საზიზღარ ოსმალთან ბრძოლა აეტეხნა, ხელი „ურჯულოს სისხლით“ შეეღებნა... ტოტიუმ თავისი რაზმიდან ერთი ყმაწვილი კაცი გაგზავნა ქალაქში — სისტოველ ამხანაგებს შეატყობინე ჩემი მოსვლაო, გზაში ეს ყმაწვილი სამმა თუ ოთხმა ოსმალს მწყემსებმა ხელში ჩაიგდეს და სულის-შემაშფოთებული ძალდატანება მიაყენეს. ესევე მწყემსები თითონ რაზმსაცა ჰხედავდნენ და რაზმის საშველად ქალაქიდან მომავალ ახალგაზდებსაცა, და, რა თქმა უნდა, რომ დასცლოდათ, ოსმალს მთავრობას ყველაფერს შეატყობინებდნენ. ამიტომ, ტოტიუს ამხანაგებმა გადასწყვიტეს, დავიჭიროთ

ეს მწყემსები და დაეხოცოთო. თქმა და ნათქვამის ასრულება ერთი იყო... ეს პირველი სისხლი იყო ოსმალებისა, მათგან დაღვრილი.

ამის შემდეგ რაზმი შორს მდებარე ბალკანის გზას დაადგა. აქ, ბალკანში უნდა დაბანაკებულიყო და იქიდან ემოქმედნა. მეტი არ იქნება, აქვე შევნიშნოთ, რომ ტოტიუს არავითარი სამხედრო პლანი არა ჰქონდა შედგენილი; ერთი ბეწოც არის, სიფრთხილე არ ეტყობოდა მოქმედებაში; როგორც ძველ გაიდუკს, შეგნებული არა ჰქონდა მთელი სიმძიმე, მთელი მნიშვნელობა დაწყებულის საქმისა; ამ საქმეს მსუბუქად ეკიდებოდა, ალაღბედზე მოქმედებდა, როგორც წინად ჩადიოდა ხოლმე ამიტომ, საკვირველიც არ არის, ეს გალაშქრება პირველადვე ჩაიფუშა, დამარცხდა. არც ის უნდა დავივიწყოთ,—ეს პირველი ცდა იყო. ხოლო ყოველსავე ახლად დაწყებულს საქმეს, როგორც ვიცით, უეჭველად თან სდევს ათასგვარი შეცდომები და ფეხის წატეხანი.

რაზმმა რამოდენიმე ბოლგარელთა სოფელი გაიარეს. გზაზედ სურსათის საშოვნელად რომ გაჩერდებოდნენ, გარემოებათა მიხედვით, ხან იტყოდნენ, — აჯანყებულები ვართო, ხან კიდევ—სულთანის კაცებო, ფირალების დასაჭერად გამოგზავნილებო. ამასობაში, სალამო ხანზედ ვერბოვკას მოატანეს, სადაც ბოლგარელნი და ოსმალონი სცხოვრობდნენ, ერთმანეთში არეულები. შიგ სო-

ფელში შესვლა ველარ გაბედეს, შორი-ახლო გაჩერდნენ, სრულიად გაშლილ და უფარო ადგილას და აქედგან კიდევ განთიადზე ერთს პატარა ტყემდე მიაღწიეს. ამ ტყეს პუსტიას უწოდებდნენ. ვისაც მხედრობისა რამე გაეგებოდა, ამგვარად საომრად დაბანაკებას უეჭველად დაუწუნებდა და ძალზე სახიფათოდ ჩასთვლიდა. გლეხებს გახურებული მუშაობა ჰქონდათ, გარშემო ყანები და ვენახები იყო, საითაც არ გაიხედავდით, მუშები იდგნენ... თხელ ტყეში დამალული რაზმი ისედაც ადვილად სანახავი იყო; თვითონ მემამოხეთაც, გამოუცდელთ, ძალიან გაუფთხილებლად ეჭირათ თავი. ერთს მემამოხეს წყლის სმა მოუნდა, გამოვიდა ტყიდან და მახლობელს წყაროსაკენ გაემართა. შეშინებით იქით-აქეთ იყურებოდა, ტანთ უცნაურად ეცვა; ყველა ამან და მისმა თოფმა ერთის ახლო მომუშავე ოსმალოს ყურადღება მიიქცია. ოსმალო მაშინადვე მიხვდა—საქმე სხვა ნაირად არისო, და ოთხ-ამონაღებ სოფელში მიიქრა და მთელი სოფელი ფეხზე დააყენა.

სიტყვამ მოიტანა და შევნიშნავთ, რომ იმ ხანებში ოსმალეთში ხმა დადიოდა—რუსეთი ჩვენთან ომს აპირობსო; თან ოსმალთ ვერც კი წარმოედგინათ, რომ გათახსირებულს რაიას ფადიშაჰის საწინააღმდეგოდ იარაღი აღემართა. ამიტომ, ბოლგარელი მემამოხენი ოსმალებს პირველად „მოსკოველები“ და ჩერნოგორიელები ეგონათ.

სულ რამდენიმე საათი არ გასულა, ვერბოვ-
კაში მცხოვრებ ოსმალებისგან ქულზე კაცი, გამო-
ვიდა შეიარაღებული და რიცხვით 100—150 კა-
ცამდე თამამად, ვითომ-და მოსკოველებისაგან
დაქერილ ტყისაკენ გაემართნენ. ტოტიუს რაზმს
კი იქვი არაფრისა ჰქონდა და მაგარის ძილით ეძინა,
უღარდელ სარდალსაც ეძინა და დარაჯსაც, თუ
კი იყო დარაჯი დაყენებული. მემამბოხეთ მხოლოდ
მაშინ გამოეღვიძათ, როცა მტერმა ყოველის მხრით
აღყა შემოართყა და როცა ზოგიერთს მათგანს
ოსმალები მოეპარნენ და თოფებიც კი ააცალეს...
თუ სახეში მივიღებთ, რომ ყველანი თოფის ტარ-
ების ხამი და გამოუცდელი ყმაწვილები იყვნენ,
ადვილად მივხვდებით, რა შთაბეჭდილებას მოახ-
დენდა მათზე მათს შორის ოსმალების მოულოდ-
ნელად გაჩენა.

მემამბოხეთა უმეტესობამ თავ-გზა დაჰკარგა და
არ იცოდა, რა ექმნა, სანამ სარდალმა ტოტიუმ,
რამოდენისამე უფრო გამოცდილ და გაბედულ მე-
ამბოხეთა შემწეობით, მაგალითი არ უჩვენა...
ოსმალები და ბოლგარელნი ერთმანეთში აირივნენ...
ასტყდა თავგამოდებითი ბრძოლა, უღმობელი ჩეხა...
ყველაზე წინ ოსმალთ იათაგანების მსხვერპლი რა-
ზმის მედროშე, ვინმე ივანე შიპჩენსკი, გახდა...
დიდს ხანს არ გასტანა ასეთმა გამძაფრებულმა
ბრძოლამ; მემამბოხეთა რაზმი სრულიად გაიფანტა.
მტერი რიცხვით სჭარბობდა ბოლგარელებსა,

ერთზე ათი და მეტი მიდიოდა. მეტი გზა არ იყო, იქით-აქეთ დაისაქსნენ და გაქცევაში ეძებდნენ შველასა. ზოგი დახოცეს, ზოგი იქვე შეთოკეს. სხვებსა—თვალთაგან სარდალი დაეკარგათ და ზოგი დაიხოცნენ, ზოგიც, ცოტა გვიან, მტერს ხელში ჩაუარდა. თვითონ ფილიპპემ და მასთან ერთად თორმეტმა მემამოხემ, როგორც, იყო, მოახერხეს და გაატანეს გამძვინვარებულს რაზმს მტრისასა, თან ლამის საბნელემაც ხელი შეუწყოთ და ბალკანისაკენ გაიქცნენ. A

3

პუსტიაში მომხდარი ამბავი ელვის სისწრაფით მოეფინა ახლო-მახლო სოფლებს და ღუნაის სავილაიეტოს მახლობელ ქალაქებს. ბოლგარელებმა ხელი არ გაანძრიეს თავისიანების საშველად, რომელთაც აჯანყების დროშა აღმართეს, როგორც ამას წინად ჩვენი მემამოხენი ოცნებობდნენ; ის კი არა, შიშით გულები დაუსკდათ და ყველამ თავისი სორო მოსძებნა დასამალავად; ყველანი იმასა ფიქრობდნენ, არ დაგვწამონ, ვითომც მემამოხეთ თანავეუგრძნობთო, და გულის-ხეთქით მოელოდნენ, ოსმალები აბა რა სახით მოგვაყენებენ შეწუხებასაო.

ოსმალები ამ დროს გულ-ხელ-დაკრებილნი არა მსხდარან. იმავე ღამეს, 20 მაისს, სისტოვოსა,

პლევნასა და ტირნოვოში ადგილობრივი ადები და გარნიზონების უფროსები შეიყარნენ, სამხედრო თათბირი ჰქონდათ და ჯარის შეკრებისათვის ჰზრუნავდნენ. დაუყოვნებლივ აცნობეს ტელეგრაფით სტამბოლში, რაც ამბავი მოხდა.

მეორე დღეს სისხამ დილაზე რეგულიარულის ჯარის რიცხვ-მრავალი რაზმი აჩქარებით მიდიოდა ტირნოვოდან სოფ. ვერბოვკაში; იქითკენვე მიეშურებოდნენ სხვა რაზმები, სხვა-და-სხვა ადგილებიდან. დამარცხებულ გუნდის დასაჭერად ზაფთიებმა ბოლგარელებს უბრძანეს, ჩვენს ჯარს თქვენც შემოუერთდითო.

ფილიპე ტოტიუს და მისს ერთს მუჟა ამხანაგებს შორს წასვლა არ შეეძლოთ. მთელი ღამე იქით-აქეთ უგზო-უკვლოდ იხეტიალეს. განთიადზე გაიხედეს და—თურმე ოსმალოს სოფელ გორნითურჩეთის არემარესაც კი არ გასცილებიან; სულ ორის საათის სავალი გზით დაშორებიან იმ საბედისწერო ადგილს, სადაც პირველი ომი გადაიხადეს. დღისით გზის გაგრძელება ყოვლად შეუძლებელი იყო და, სანამ დაღამდებოდა, არჩიეს ერთს ხევში ჩაწოლილიყვნენ. მდევრებმა ისევ ღამითვე დაჰკარგეს მათი გზა-კვალი და წინ გაუსწრეს ძალიან დიდს მანძილზედ... ერთი მდევრების უკან ჩამორჩენილი ბოლგარელი, მემბოხეთ შემთხვევით, წააწყდა. მაშინვე დაიჭირეს. ამ ბოლგარელისაგან შეიტყვეს—მათს დასაჭერად რამდენი ჯარი იყო

გამოგზავნილი ან ახლა სად იმყოფებოდნენ. დაიწყეს ამ კაცთან ლაპარაკი, გამოჰკითხეს საჭირო ცნობები, მიენდვნენ კიდევცა. გამოდგა რომ მახლობელ სოფლის მცხოვრები ყოფილა. ტოტიუმ ამ სოფლის მასწავლებელთან ბარათი გაატანა: „ილაჯ გაწყვეტილ და დაყმენდილ გუნდისათვის პური, თუთუნი და სხვა რამ საჭირო, რაც იყოს, გამომიგზავნეო.“ ამ მასწავლებელს არც ტოტიუ იცნობდა და არც მისი ამხანაგები. მაგრამ დანამდვილებით ამბობდნენ, რა-კი მასწავლებელია, უეჭველად „ხალხის კაცი“ უნდა იყოსო. არც მოტყუებულან. ოსმალნი მართალს ამბობდნენ, — მასწავლებელნი მემამოხეთა მარჯვენა ხელნი არიანო, — სწერს ამ ამბის გამო ზ. სტოიანოვი.— მასწავლებლები და მღვდლები რომ არა ყოფილიყვნენ, ღმერთმანი, არ ვიცი, უიმათოდ რაღას გაარიგებდნენ ლევსვი, სტამბულოვი, ბენკოვსკი და სხვ.!!.

სარდლის ბარათი რომ მიიღო, კირო პეტროვიჩმა *)— მასწავლებელმა, — ვერ გაჰბედა დამალულ

---

*) კირო პეტროვიჩი ერთი თავგამოდებული და დაუღალავი მოღვაწე იყო განთავისუფლებისათვის ბრძოლის დროს; ამასთან პოეტიც იყო. 1876 წელს დაიჭირეს, თოფით შეიარაღებული, და როგორც აჯანყებაში მონაწილეს, საუკუნო ციხე გადაუწყვიტეს. როცა სასამართლოში განაჩენის მოსამენად მიიყვანეს, მოსამართლეთ უშიშრად გამოუცხადა: ნამდვილად მემამოხე ვარო, აჯანყების დროშა მე აღმართე-ვიო, ოსმალებისა არ მეშინიანო და სხვ. და სხვ. ეს გამბედაობა სიცოცხლედ დაუჯდა: ტურნოვოში ჩამოახრჩეს..

გუნდთან თვითონ წასულიყო. მინდორში რომ დაენახათ, მაშინათვე იკითხავდნენ აქ რას დაეხეტებაო, ეს ერთი; მეორეც ასეთ საშიშ დროს, უეჭველია ვინც დაინახავდა, ეჭვის თვალით დაუწყებდა ყურებას. მაგრამ არც მამულისათვის მებრძოლ ძვირფას იუნაკების დაგდება უნდოდა უმწეოდ ერთს თავის მეგობარს სოფლელსა სთხოვა ფილიპესთან წასულიყო და საჭირო ხორაგი წაეღო. სოფლელმაც ტოტიუს ყველაფერი წაუღო. ამავე სოფლელმა გუნდს ასწავლა მარჯვე და უშიშარი გზა ბალკანისაკენ. გუნდიც დაუყონებლივ დაადგამ გზას... სამშვიდობოს ველარ გააწია.

ის ადგილები, სადაც გუნდს მალულად უნდა გაეარა, სრულიად დაცემული და გაშლილი იყო; ყველა მხრით მდევარნი დაძრწოდნენ; გზაზე მდებარე სოფლების მცხოვრებთაც გაგებულნი ჰქონდათ, გიაური-კომიტები გაჩენილანო.—ამიტომ ჩვენი მემამბოხენი იძულებულნი იყვნენ ყოველს ნაბიჯზე პასუხი გაეცათ მდევრებისათვის და გზაში დაეგდოთ უპატრონოდ ზოგი სასიკვდილოდ დაჭრილი და ზოგიც მკვდარი ამხანაგი. თან, მემამბოხეთა შორისაც უთანხმოება და განხეთქილება ჩამოვარდა. ზოგიერთებმა დრტვინვა დაიწყეს ტოტიუზე. აქაოდა სიფრთხილე გემართებსო, წყლის სასმელად, არ გვიშვებსო!.. ბოლოს, გუნდს თავის-ნებით სხვებიც ჩამოეცალნენ, რომ ერთს წყაროსთან წყურვილი მოეკლათ და დაესვენათ. აი, სწორედ

აქ წამოესწრნენ ოსმალები და ამოჟუჟეს...

ძველს პლანინაში რომ ჩავიდა, ტოტიუს მხოლოდ ოთხი ამხანაგი-და ჰყავდა. ოთხი კაცით ბრძოლის გაგრძელებაზე ლაპარაკიც კი მეტი იყო. ხოლო სოფლებიდან ძე-ხორციელი არა ჩნდებოდა მათს მომხმარედ. ამიტომ, ჩვენს სარდალს ერთი-ლა რჩებოდა - რუმინიაში გადასულიყო, და ისიც დაეშურა ამ ქვეყანაში ეძებნა ხსნა...

დანარჩენი მისი სიცოცხლე საინტერესოს არას წარმოადგენს. ამ ჩვენგან აწერილ გაცუდებულ ბრძოლის შემდეგ ტოტიუ რუმინიიდან ადესაში გადავიდა. ცოტა ხნის შემდეგ ადესიდან ისევ რუმინიაში გადავიდა, სადაც, შემდეგში, განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში მონაწილეობას არავითარს არ იღებდა; მის ძველ მეგობარ, ერთს ღროს სახელ-განთქმულ სარდალ პანაიოტ ხიტოვისავით, ცოტა არ იყოს, ცუდს ცხოვრებას ეწეოდა. თუ არა ვსცდებიო, ტოტიუ ღდესაც ცოცხალია, — 1884 წელს კი როცა რუმინიაში დაესახლა, ცოცხალი იყო.

მისის გუნდისაგან, როგორც დავინახეთ, ძალიან ცოტანი გადარჩნენ. ზოგნი ბრძოლაში დაიხოცნენ, ზოგნი ოსმალთ ცოცხლები ჩაუვარდნენ ხელში და სამშობლოს მიწა-წყალზე ჩამოახრჩეს, — ზოგი ჩისტოვოს, ზოგი რუმაუკსა, ზოგი ტირნოვოში და სხვ. და სხვ.

ოსმალეთი ტოტიუს რაზმის გაწყობას არ დასჯერდნენ. პუსტიის ტყეში ბრძოლის შემდეგ, მთელი ორმოცი დღე ოსმალთ ჯარები ახლო-მახლო სოფლებში იდგნენ. რა თქმა უნდა, მთელი ეს ხანი, ბოლგარელების ხარჯითა სცხოვრობდნენ. სოფლებით ხშირად მუშაობაზე ხელს ადებინებდნენ და კომიტების საძებრად ჰლაღავდნენ... ბოლგარელების ტანჯვითა ქვანიც კი იცრემლებოდნენ... მთელი გზა ტოტიუს რაზმისაგან გავლილი, მოფენილი იყო ოსმალთ მტარვალობისა და მხეცობის მსხვერპლითა. ერთი ბეწო იქვი ჰკმაროდა, რომ ბოლგარელისათვის დაეწამებინათ—მეამბოხეთ თანაუგრძნობ და ხელს უწყობო. ასეთს იქვ-მიტანილს მაშინვე იჭერდნენ. აქ ვაჭარი ჩამოახრჩეს,—გამვლელ იუნაკებს ხორაგი რად მიეცო; იქ სხვა სოფლებელბთან ერთად ციხეში მღვდელი ჩააგდეს, —კომიტებს ასე გულმხურვალედ რად დაუხვდიო!.. ერთს დედა აუტირეს, იმიტომ რომ კომიტებს ახლო გაუარეს და გზა ასწავლეს; მეორენი ციხეებში ღპებოდნენ, ამიტომ რომ ჩეტების მოსვლა იცოდნენ და მთავრობას კი არაფერი გააგებინეს; მესამენი საშინლად ჰგვემეს და, ცოტას გაწყდა, სარჩობელაც არ აჩვენეს, იმიტომ რომ ვითომც გაეხარდათ იუნაკების გუნდის გამოჩენა ოსმალთ მიწაზედა; სხვები მარტო იმიტომ იტანჯებოდნენ,

რომ გამძვინვარებულ მტერთ ხელში ჩაუვარდათ... მარტო სისტოვოდან, რომლის მიდამოში, როგორც მკითხველს ახსოვს, ოსმალთ მწყემსები დაიხოცნენ, დიამბეჟირში დასამწყვდევად ოც და ათამდე კაცი გალაღეს, ყველაზე უფრო განათლებულნი, მაშასადამე, უფრო საშიშნი. ესენი ერთმა შეშინებულმა ამხანაგმა გასცა. ყველანი მამულის მოყვარეობაში გაამტყუნეს. სისტოვს ზოგიერთ მცხოვრებთ თავიც დასდევს ამ გრძნობისათვის .. ოსმალებმა დამონავებულებზე გაიმარჯვეს. ბოლგარელებს შიშის ზარი დაეცათ,—რა გვეშველებაო!—„დიდძალი ხალხი ეწამა მაშინ ღვთის გულისათვის და ერის თავისუფლებისათვის“,—ამბობს დატოვებულს წერილებში ზემო-დასახელებული კირო პეტროვიჩი, რომლის თვალ-წინ ისე მწარედ დამარცხდა ტოტიუს რაზმი. —ოსმალნი ისე თავის ღღეში არ გააფთრებულან. ღღე და ღამე ფილიბე ტოტიუს სახელი ეკერათ პირზედა... ყველა ბოლგარელს, ცოტაოდნად შეგნებულს და განათლებულს **ტოტიუს** ეძახდნენ...

ტოტიუს რაზმს თვალსაჩინო ნაყოფი, მართალია, არ მოუტანია. ტოტიუ და მისი ამხანაგები თავ-გამოდებით და ვაჟ-კაცურად იბრძოდნენ, გარნა გულის წადილს ვერ ეწივნენ, ბოლგარელები ოსმალთ წინააღმდეგ ვეღარ ააჯანყეს, ოსმალ ბატონობის ნიადაგი ვერ შეარყიეს. იუნაკებმა მარტო თავისი სიცოცხლე შესწირეს, თავისი სისხლი და-

ჰღვარეს მშობელ მიწაზედა თავისის ერის თავისუფლებისათვის; ხოლო ერს კი მწარე ხვედრი ვერ შეუქმსუბუქეს. სამაგიეროდ ჩვენ-მიერ მოთხრობილს ამბავს ძლიერ დიდი ზნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა. თავ-განწირულმა გალაშქრებამ ტოტიუს რაზმისამ დიდი, დაუვიწყარი შთაბეჭდილობა მოახდინა, როგორც ბოლგარელებსა, ისე ოსმალებზედა; პირველად ამათ გაჰბედეს აჯანყების დროშის გაშლა ოსმალთ იმპერიის ბოლგარელ პროვინციებში, და ოფიციალურად პირველად იმათ უწოდეს **კომიტები**, მართალია, ამ მოციქულებმა განთავისუფლებისამ სისხლი დაღვარეს, სიცოცხლე შესწირეს მხოლოდ თავისუფლების სახელს, გარნა იმ დროისთვის ესეც ბევრი იყო. ბოლგარელ ხალხს დიდი მაგალითი უჩვენეს, ასწავლეს გზა, რომელზედაც უნდა ევლო და რომელზედაც, რამდენსამე ხანს უკან მართლაც გაიარა ამ ხალხმა. შევიწროებულ ბოლგარელთ ბრძოლის საჭიროება შეიგნეს, გამოჩნდნენ გმირები და ამ გმირებს ხალხმა თანაგრძნობით დაუწყო ყურება... ყველანი ერთი-მეორეს ეუბნებოდნენ — რა თქმა უნდა, გაგონილს ყველა უმატებდა თავის მხრით ცოტა რასმე, — ტოტიუს რაზმის იუნაკების გმირობაზე, ვაჟაკობაზე; ამ ამბის გავლენით შევიწროებული მონები გონს მოდიოდნენ, მიძინებული გრძნობა თავისუფლებისა ეღვიძებოდათ, სიმხნევე ემატებოდათ. რაიცა შეეხება ოსმალებს, დიდი ზნეობრივი მნიშვნელობა ამ რევოლიუციურის ცდისა

ზედმიწევნით შეიგნეს. ამის საბუთად ისიც გვეყოფა, რომ, ხმა გავარდა თუ არა — კომიტეტები გაჩნდნენ, ოსმალებმა ერთი ქოთქოთი შექმნეს, არიქა, ვილუპებიტო, და ისე ამხედრდნენ, რომ ჩეტები ერთ ლუკმადაც არ ეყოფოდნენ.

ოსმალნი ძალიან დააშინა მაშინ მცირე-რიცხოვანმა რაზმმა მევამოხეთა. ეს რაზმი, კაცმა რომ სთქვას, არც მაგრე საშიში იყო, სრულებითაც არა; ოსმალები მიხვდნენ, - რაკი საქმე იქამდე მივიდა, რომ ბოლგარელმა რაიამ გაჰბედა აჯანყების დროშის ამართვა, მარტო პირველს ცდას არ დასჯერდებო: პირველს აჯანყებას სხვებიც მოჰყვება, უფრო სერიოზი და მარჯვეო...

ტოტიუმ უფრო ძალუმი და საგრძნობი შიშის-ზარი დასცა ოსმალთ, ვიდრე ისა და მისი ამხანაგები ჰფიქრობდნენ: მათმა ბრძოლამ ოსმალებთან, პუსტიის ახლო, ოსმალთ მთავრობას თვალები აუხილა და უჩვენა, — ქვეშ ნიადაგი გეცლებოა... დუნაის სანაპირო პროვინციის ოსმალები კი ჰფიქრობდნენ, რომ ტოტიუ, — რომელზედაც მაშინათვე ქვეყნის ლეგენდები შექმნეს, — ხელ-ახლა მოვა და უფრო მეტს ჯარს მოიყვანს ჩვენს გასაწყობადო... იმასაც ამბობდნენ, ტოტიუ ბალკანზე არა ერთხელ ვნახევითო: ხან ამბობდნენ, ქეიფობდაო, თავისი გუნდიც მანდა ჰყავდაო, გაშლილ ტოტებიან მუხის ქვეშ, ღვინოს ქვაბებითა სვამდაო; ზოგნი ამბობდნენ, ბალკანზე ვნახევით მღევურის ნაბიჯებით დახტოდა

და ხეებს ცალის ხელით ამტვრევდაო, და სხვ. და სხვ. ამასაც ამტკიცებდნენ, ფრთები ასხია, არწივსავითო... ეტყობოდა ბოლგარელ სარდლის და მისთა ამხანაგთა თავგანწირულმა ქცევამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ოსმალთ გონებაზედა...

III

ჰაჯი-ღიმიტრი და სტეფანე შარაჯა

I

ფილიპე ტოტიუმ, როგორც თავისუფლების ბრძოლის დამწყებმა, დიდად განითქვა სახელი თანამედროვეთა შორის. მაგრამ მის სახელსა და დიდებას სრულიადა ჩრდილავენ სხივნი ასპარეზზე მის შემდეგ გამოსულ სარდალთა სახელისა. ესენი იყვნენ **ჰაჯი-ღიმიტრი** და **სტეფანე შარაჯა**. ამ წერილში ჩვენ განზრახვა გვაქვს ამ ორზე ვილაპარაკოთ.

თანამედროვე ბოლგარელებმა, ვექვ, ცოტათიც არის, დაწვრილებით იცოდნენ ცხოვრება და მოქმედება ამ მართლა ეპიკურ გმირთა; მაგრამ მათის სახელის მაინც უცოდინარობა დიდ სირცხვილად მიაჩნიათ ბოლგარეთში. მართლაც, არ არის ისეთი მივარდნილი კუთხე, მივარდნილი სოფელი, სადაც ამ სახელებს სასოებით არ იხსენიებდნენ

უბრალო სოფლები, როგორც მოხუცი, ისე ახალგაზდანი...

პაპი-დიმიტრი დაიბადა 1837 წელს ქალაქ სლივნოში. ამ ქალაქს, მცხოვრებთა დაუდგრომელ და ანჩხლი ხასიათების გამო, ცუდის თვალთ უყურებდნენ ოსმალები. იმდენი სახელგანთქმული გაიდუკები, სარდლები და, საზოგადოდ მებრძოლნი ოსმალთ წინააღმდეგ, ბოლგარიის არც-ერთ ქალაქიდან არ გამოსულან, რამდენიც სლივნოდან გამოვიდნენ.

ძველ დროის გაიდუკების სარდლებში უკანასკნელი ადგილი, სხვათა შორის, არც ჩვენის გმირის პაპას, ჟელეზკო პალაბუიუკს, ეჭირა. დაუმშვიდებელი ზნე და გმირული ხასიათი პაპისაგან შვილი-შვილს დაჰყვა. დიმიტრი თავისუფლობაში იზრდებოდა; ბავშვობაში საშინელი ანცი და დაუდგარი რამ იყო. მეზობლების ბალები, ვენახები, ყანები მისა და მის ამხანაგებისაგან აკლებული იყო ხოლმე. მამამისთან მომჩივანი ოსმალები ერთი-მეორეზე მოდიოდნენ. . რა თქმა უნდა, პატარა დიმიტრის ხშირად სტუქსავდნენ თვისის მოუსვენრობისათვის, მაგრამ მაინც, არა ცხრებოდა... ადგილობრივმა ჩორბაჯიებმა გადასწყვიტეს—ნამდვილი ავაზაკი დადგებაო, სახრჩობელა არ აცდებოა. დიმიტრის მამასაც, რომელსაც მეწვერილმანის დუქანი ჰქონდა, ამასვე ეუბნებოდნენ. მშვიდი და ოსმალთ ერთგული ქვეშევრდომი მამა ძალიანა

სწუხდა: რა მეშველება, თუ მართლა ასეთი გამოვიდა ჩემი შვილიო, და, რაც შეეძლო, ცდას არ აკლებდა—ძალზე სცემდა, ეგებ მოქკვიანდესო. ერთხელ ლაზათიანად დამეჩავების შემდეგ,—უქმედლე იყო,—ხუთის წლის დიმიტრი ყავახანას მიეპარა, სადაც ჩორბაჯიები მეგობარ ოსმალებთან ერთად ქეიფს ეწეოდნენ და ყალიონს სწევდნენ, ქუჩიდან კარი შეაღო, შიგ თავისი პაწია თავი შეჰყო და პატივცემულს საზოგადოებას დაუყვირა: „მამაჩემს აგონებთ — შვილი ავაზაკი გამოგივაო!.. მაშ იცოდეთ, როცა დიდი გავხდები, ყველას დაგხოცავთ, ერთსაც არ გაგიშვებთ ცოცხალსა!..“

როგორც მკითხველიც დაინახავს, დიმიტრის ჯერ ისევ პატარაობაში ეტყობოდა, რომ გმირი უნდა დამდგარიყო. დადგა კიდევცა. ცხრა წლისა რომ შეიქმნა, ბერძნების სამოქალაქო სკოლაში მიაბარეს (ბოლგარელებს მაშინ სლივნოში სკოლა არა ჰქონდათ). სკოლაში ბავშვი ცოტა დაქკვიანდა, ბეჯითად შეუდგა სწავლასა და თითქმის პირველი შაგირდი დადგა; მაგრამ ორის წლის უკან სწავლაზე გული აიკრუვა, შიგ საინტერესოსა და სახალისოს ვერასა ჰპოვებდა, და ათასგვარის სიანკით და მასწავლებლების დაცინვით სახელი გაითქვა.. საქმე იქამდე მივიდა, რომ მამა იძულებულ იქმნა, შვილი სკოლიდან გამოეყვანა და დუქანში დაეყენებინა თვისს თანაშემწედ.

დიმიტრის თვალ-ყური ქუჩაზე ეჭირა და

ერთთავად თავის ტოლებთან გიჟობდა, მამის დუქანი არც კი ახსოვდა. ოსმალთ ბიჭ-ბუჭებთან მოკრივეობაში ბადალი არა ჰყავდა... თან-და-თან უფრო-და-უფრო გაითქვა სახელი. მოკლე ხანში მთელი ქალაქი იყო და ჰაჯი-დიმიტრიზე ლაპარაკი. ოსმალთ ახალგაზდობას საშინელი მეტოქე გამოუჩნდა. ოსმალთ ძალიანა სწყინდათ: რაია და მეტოქე!.. სად გაგონილაო!..

გარნა საქმე მარტო ყოჩაღობით და ბიჭობით არ გათავებულა. ოცის წლისა არც-კი გამხდარა ჰაჯი-დიმიტრი, როცა თამამად გაილაშქრა უხსოვრის დროიდან დაწესებულ ჩვეულებისა და ადათის წინააღმდეგ, რომელნიც თავისუფალ ოსმალთ და დამონავებულ რაიას ერთმანეთისაგან აშკარად არჩევდნენ. ჩვენმა ყმაწვილმა კაცმა მოკლე ჯუბა შეიკერა, ყურთმაჯებიანი, შარვლის ბოლოზე რამდენიმე დუგმები შეუკვრელი დასტოვა *), წელზე განიერი სარტყელი გაიკეთა, ბოლოებ გაშვებული. მაშინდელს ბოლგარელს ამ სახით სიარული არამც-და არამც არ შეეძლო, დიმიტრი კი ქუჩაში თამამად დადიოდა და ოსმალებს თვალში ეკლად ესმოდა თავისის უშიშროებით... მაშინდელს დროში შარვალი, ბოლოებ შეკრული,

---

*) ოსმალური შარვალი, როგორც ვიცით, თავში ძალზე განიერია ხოლმე და ბოლოზე კიდევ ვიწრო. ბოლო დუგმებით იკვრის და მუხლქვეით ფეხზედ ვიწროდ ადგია.

მხოლოდ ოსმალთს, **თავისუფალს** კაცს, შეეძლო ჩაეცვა; ბოლგარელს კი, როგორც მონას, ასეთი თავისუფლება სასტიკად აღკრძალული ჰქონდა... აბა, რა თქმა უნდა, ოსმალებმა გაბრაზებით დაუწყეს ყურება შეუპოვარ რაიას: როგორა ჰბედავს უხსოვრის დროიდან დადგენილ ჩვეულების უარყოფას და ჩვენ, თავისუფალ ხალხს, თავს როგორ გვიყადრებსო!?... მალე დარწმუნდნენ, რომ ჰაჯი-დიმიტრი მხოლოდ იწყებდა საქმეს და მის მოსარჯულებლად სერიოზი საშუალებანი უნდა გამოეგონათ...

ღამე ოსმალთ დიმიტრისა, და მის ამხანაგებისაგან მოსვენება არა ჰქონდათ. ერთხელ სლიფნოში, არავისა სმენია, ისეთი ამბავიც მოხდა: ქალაქში სახელგანთქმულს და თითქმის პირველ კაცს, ჩარბაჯია გეორგიევის, ყავახანაში ოსმალთ მალაღწოდების პირებსა და მოხელეებთან ერთად ყავის სმაში გართულს, „ავაზაკმა“ ჰაჯი-დიმიტრიმ და მისმა ღირსეულმა ამხანაგებმა შეურაცხყოფა მიაცენეს და სცემეს. დიმიტრი თვისის დანაშაულობისათვის მაშინათვე ციხეში ჩაადგეს. მამა ყველას შეეხვეწა, ზოგიც — მამის მწყალობლების, სხვა გავლენიანის პირების, დახმარებით, „ავაზაკმა“ ციხიდან თავი გაითავისუფლა; მაგრამ ამის შემდეგ ქალაქში დარჩენა მაინც არ შეეძლო: ოსმალებმა ლაპარაკი დაიწყეს, არც აქეთ, არც იქით, — უნდა მოგვკლათო...

მეტი გზა არ არის, ჩემს მტრებს ჩემი სახელი უნდა დავავიწყოვო, — სთქვა დიმიტრიმ და სლივენოდან ნოვაზაბორაში წავიდა. აქ მაშინდელს დროში განთქმულს მეპარომეს და ავაზაკების დამფარავს ოსმან-ბეის, მოსამსახურედ დაუდგა... ოსმალთადმი სიბრაზითა აღსავსემ, აქ შემდეგი მოიქმედა; მეგობრის დახმარებით, ორი ოსმალთა მოჰკლა, თვისის ბატონის ამხანაგი — ავაზაკები, და ოსმან-ბეის ეზოში დამალა, სადაც მთავრობამ კიდევ აღმოაჩინა მოკლულები. ოსმალთ მკვლელობა ოსმან-ბეის დაბრალდა, დაამწყვდიეს ციხეში და აქ სულიც ამოხდა კიდევ.

ამის შემდეგ დიმიტრი ხელახლა დაბრუნდა სლივენოში, რადგან შიგ ქალაქში გაჩერება ვერ გაჰბედა, მეველედ დადგა და ქალაქ გარედ დაიწყო ცხოვრება მაგრამ ჩუმად და მშვიდობით ეროვნება ამ მთის არწივს *) ვერასგზით ვერ შეეძლო.

იმ ხანებში სლივენოში ახალგაზდა ბოლგარელებმა ერთი წრე დაარსეს, რომელსაც საგნად ჰქონდა შური ეძია ოსმალთ მოსამართლეთა, აღებისა, ბეიებისა და, საზოგადოდ, მოხელეებისა მათ-მიერ ჩადენილ უსამართლობისა, შევიწროებისა და შეურაცხყოფისათვის ჰაჯი დიმიტრი ამ წრეს, რა თქმა უნდა, მაშინადვე შეუერთდა... ამ შურის

---

*) ქალაქი სლივენო ძველ ბალკანას ძირას არის აშენებული, სამხრეთით.

მძიებელთა წრემ, სხვათა შორის, პირველად გადასწყვიტა ბერძენი კოსტაკი მოეკლა, რომელსაც სლივენელ ბოლგარელებში ცუდი სახელი ჰქონდა დავარდნილი ოსმალთ მტარვალობის წარმომადგენელ მოხელეთა მარჯვენა ხელი ეს კოსტაკი იყო, იგივე იყო ჯაშუში და თავგასული გარყვნილი კაცი: ბოლგარელი ქალები ძალი-ძალით მოჰყავდათ ხოლმე მასთან, სადაც ეს საცოდავები ამაშფოთებელის ძალდატანების მსხვერპლნი ხდებოდნენ. ოსმალთ მთავრობა თვისის საყვარელ კაცის ამ საზიზღარ საქციელს ისე უყურებდა, როგორც ბუნებრივს რასმე, მაზე ლაპარაკიც არა ღირსო.

აი, ამ არა-კაცის მოკვლა განიზრახა ზემოხსენებულმა წრემ. თვითონ მოკვლა ჰაჯი-დიმიტრიმ იკისრა. ქალურად ჩაიცივა, თავზე ჩადრი მოიხვია და ერთ ღამეს კოსტაკის სახლის კარები დააკაკუნა. რა თქმა უნდა, შინ მაშინათვე შეუშვეს. როცა კოსტაკიმ უცნობ „მშვენიერ ქალის“ გადახვევნა მოინდომა, დიმიტრიმ დანით სასიკედილოდ რამდენსამე ალაგას დასჭრა და გაიქცა...

კოსტაკის სიკვდილმა მთელი ქალაქი ააშფოთა და პოლიცია ფეხზედ დააყენა. ბოლგარელების უბანში ორმოც-და-ათი მეტი კაცი დაიჭირეს და ციხეში ჩააგდეს. დაჭერილებში ჰაჯი-დიმიტრიც მოჰყვა. მაგრამ მის მამის მფარველმა და მწყალობელმა, მოსამართლე ალი-ეფენდიმ, იშუამდგომლა და მთავრობას განუცხადა, მკვლელობის ღამეს

ექვმიტანილი დიმიტრი ჩემთან მუშაობდაო, და გაათავისუფლეს...

კოსტაკის სიკვდილის შემდეგ დიდს ხანს არ გაუვლია, იგივე გუნდი, ჰაჯი-დიმიტრის მეთაურობით, შეიარაღებული, ადგილობრივს მოსამართლეს დაესხა თავსა; ამ თავს-დასხმას შედეგად დიდი უბედურება მოჰყვა სლივნელ ბოლგარელთათვის: ორას კაცზე მეტი დაიჭირეს ზაფთიებმა, საშინლად ჰგვემეს და მერე ციხეში ჩააგდეს; ასევე დღე დაადგათ ჰაჯი-დიმიტრის ძმებსა და მამას, თვითონ კი, თუმცა გაფაციცებით ეძებდნენ, გაქცევა მოასწრო...

ამის შემდეგ კი სამშობლოში დარჩენა, რა თქმა უნდა, ყოვლად შეუძლებელი იყო ჰაჯი-დიმიტრისათვის, და აი, ისიც შორდება, ამ ხელად კი —სამუდამოდ. როგორც უკვე ვიცით, ამ ჯურის ხალხის დასამალ ადგილად ბოლკანი ითვლებოდა. ჩვენმა იუნაკმაც 1860 წლის გაზაფხულზე ბალკანს მიაშურა. ამ წლის გაზაფხული და ზაფხული დიმიტრიმ ერთს გაიდუკების ბრბოსთან ერთად გაატარა, რომელიც ძველს პლანინაში დათარეშობდა, ხოლო ზამთარს რუმინიაში გადავიდა. აქედან, თავის შესანიშნავ გალაშქრებამდე 1868 წელში, რამდენჯერმე გამოდიოდა დუნაიაზე და, სხვა-და-სხვა სარდლების ხელმძღვანელობით, „მშვენიერს ბალკანზე“ გაითარეშებდა ხოლმე...

მეორე ჩვენის გმირის, **სტეფანე ჰარაჯას**, ცხოვრება ჰაჯი-დიმიტრის ცხოვრებას ძალიანა ჰგავს. როგორც ჰაჯი-დიმიტრი, სტეფანეც ბალკანებში *) დაიბადა ანდრიანოპოლის ვილაიეტის ერთს პატარა სოფელში, 1842 წელს. ოთხის წლისა რომ შეიქნა, მისი მშობლები, უბრალო მხენელ-მთესველნი, დობრუჯაში გადასახლდნენ. აქ სტეფანეს დედა მალე გადაეცვალა, მისი და მისის ხუთის ძმების პატრონი და მომვლელი უფროსი და ტირნა შეიქმნა. ტირნამ ცხრა წლის სტეფანე სასწავლებელში მიაბარა. სკოლაში სტეფანე უხეიროდა სწავლობდა, ერთავად ანცობდა და თავი ცუდად ეჭირა. როცა თხუთმეტი წელი შეუსრულდა, მისმა სიძემ, ტირნას ქმარმა ტულჩაში თავისს დუქანში დააყენა შაგირდად. ამ ქალაქში უქმე დღეებში ჭიდაობა იმართებოდა ხოლმე. ჭიდაობაში სტეფანეც ერეოდა და მალე საუკეთესო ფალავნის სახელი გაითქვა.

აღდგომა იყო, ჩვეულებრივი ჭიდაობა გაემართნათ. სტეფანემ ერთი, მთელს დობრუჯაში სახელ-განთქმული ფალავანი გალახა. ოსმალთ და

---

*) მეტი არ იქნება, აღენიშნოთ ის ფაქტი, რომ ბოლგარეთის განთავისუფლებისათვის გამოჩენილი და შესანიშნავი მებრძოლთაგანი უმეტესად ბალკანიდან არიან გამოსულები.

განსაკუთრებით თვითონ ფალავანს გული მოუვიდათ: „საზიზღარმა რაიამ“ ესეთი სირცხვილი როგორ გვაქამაო?!.. გადასწყვიტეს, სამაგიერო გადაეხადნათ სახელოვან ფალავანის გამლახავისათვის. სტეფანეს წინადაც ჩაედინა ცოტა რამ, ოსმალთ გასაბრაზებელი, ერთი დღეც იქნება, სულ ერთად ამომამზხამებენო, — ჰფიქრობდა. ახლა ფალავანის გალახვაც ზედ დაურთო — ტულჩაში არ მედგომებო, — სთქვა სტეფანემ და რუმინიაში წავიდა, ამ მაშინდელს დროში დევნილ ბოლგარელების აღთქმის ქვეყანაში; კიდევ კარგი, ეს ქვეყანა ასე ახლო იყო.

მთელი ხუთი წელიწადი, რაც წავიდა, მშობლებმა მისის სად-მყოფობისა არა იცოდნენ-რა. მთელი ეს დრო-ხანი სერბიაში იყო, ხან რუმინიაში, სადაც გადახვეწილ რაკოვსკის აღზნებული სიტყვები გაისმოდა თავისუფლებაზე. სტეფანემ ერთგულად მოჰკიდა ხელი საერო საქმეს; რაკოვსკისმიერ დაარსებულ რაზმში პირველად ის ჩაეწერა, მრავალ ემიგრანტებთ შორის 1862 წელს, როცა ბელგრადს იცავდნენ ციხეში ჩამსხდარ ოსმალოს ჯარისაგან ბრძოლაში ისიც იღებდა მონაწილეობას. მასთანავე ერთს რაზმში იბრძოდნენ ჰაჯი-დიმიტრი და შემდეგში სახელ-გათქმული ლევსკი, რომელზედაც დაწვრილებით გვექნება ლაპარაკი შემდეგს წერილებში.

მშობლებს სტეფანე დაკარგულად მიაჩნდათ.

მათდა მოულოდნელად კი 1863 წელს ტულჩაში მოვიდა და მთელი წელიწადი იცხოვრა ამ ქალაქში. აქ ცხოვრების ბოლო ხანებში, ერთს უქმე დღეს ჩაჯდა ურემში შეიარაღებული, თეთრი ღროშა გაშალა, ბოლგარულ სახალხო სიმღერებით, ტულჩის ქუჩებზე სიარული დაიწყო ამ სამამულის-მოყვარეობა ამბისათვის ციხეში ჩასვეს. მგრამ ციხეში დიდ ხანს არ დარჩენილა და რაღაც მანქანებით თავი გაითავისუფლა...

ციხიდან გამოსვლის შემდეგ ყარაჯამ განიზრახა ტულჩა ერთის თათრისაგან განეთავისუფლებინა. ქალაქში მცხოვრები ბოლგარელები აწიოკებულები იყვნენ ამ თათრისაგან. ერთს სალამოს ხალხის ამ სისხლის-მსმელის სახლს მიეპარა და თოფით სიცოცხლე მოუსპო. მკვლელი ვერ იპოვეს. იმავ ხანებში სტეფანემ ამხანაგები იშოვა და გადასწყვიტა ტულჩის ბერძენ ეპისკოპოსისათვისაც სიცოცხლე მოესპო. მაგრამ გულის-ნადები ვერ აღისრულა, რადგან მისმა მეუფებამ იცოდა სამწყსოსის მისდამი სიძულვილი, და დროითვე გაფრთხილდა. რაკი ეპისკოპოსს ვერა დააკლეს-რა, ახლა ჯერი ტულჩაშივე მცხოვრებ ერთ მდიდარ მოლდოვანელზე მიდგა, რომელიც უღმერთოდა ჰყვლეთავდა ბოლგარელებსა. სტეფანესა და მისს რამდენსამე ამხანაგებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ გაეძარცვათ და მოეკლათ ეს სისხლის-მსმელი; მაგრამ გულის-ნადები ვერც აქ აისრულეს, — როცა თავს დაესხნენ, მოლდა-

ვანელმა სტეფანე იცნო და ოსმალოს მთავრობასთან დააბეზლა, სტეფანემ ზაფთიებს თავი დააღწია; სამაგიეროდ ჯავრი მის სიძეზედ იყარეს: დაიჭირეს და საშინლად დასჭრეს. ამ ქრილობისაგან მისი სიძე მოკვდა კიდევცა. არც მისი და, ტირნა, მოასვენეს და ძმის ცოდვებზე პასუხი მას აგებინეს.

სტეფანე ტულჩას გარედ გავიდა და ქვის სამტვრევ ადგილებში იმალებოდა. იქიდან მთავრობას მოსთხოვა, ჩემს დას ნუ აწუხებთ, და თუ გინდათ, ისევ მე მომთხოვეთ პასუხიო. მთავრობა ძალიან მოწადინებული იყო ხელში ჩაეგდო, მაგრამ ცდამ ყოველთვის ამაოდ ჩაუარა... სტეფანე ჟამ-და-ჟამ ბინიდან გამოძვრებოდა ხოლმე და ოსმალთ აწიოკებდა. სხვათა შორის, დადიოდა მახლობელ სოფლებში და ძალით თუ ნებით ართმევდა ყველას ფულებს. ამ ფულებით მერე რუმინიაში თოფიარაღსა ჰყიდულობდა და უფრო საიმედო ყმაწვილკაცებს ურიგებდა ადგილობრივ... ამავე ხანებში ჰყავდა დასი, შვიდ-რვა კაცისაგან შემდგარი და ბალკანში დათარეშობდა.

1864 წელს სტეფანემ ტულჩა სამუდამოდ დასტოვა და რუმინიაში გადაესახლა. აქედან ორჯელ თუ სამჯერ პატარა რაზმებით ბოლგარიაში გადმოვიდა; ერთის გამოლაშქრების დროს, რაკოვსკის ბრძანების თანახმად, აზრადა ჰქონდა ტირნოვოში ბერძენი ეპისკოპოსი მოეკლა. შემდეგ ცოტა ხანს ჟურჟევოში სცხოვრობდა და პატარა

დუქანიცა ჰქონდა. რუმინიაში 1869 წლამდე რას აკეთებდა,—ამაზე მეტი ჩვენ არ ვიცით....

ჟარაჯა (ოსმალურად—შველი) ამხანაგებმა დაარქვეს, რადგან საოცარი მარდი იყო. ოსმალები ოფიციალურს მიწერ-მოწერაში,—ალბად პატარა ტანისა რომ იყო იმიტომ, **ქუჩუკ-სტეფანეს** (პატარა სტეფანეს) ეძახდნენ.

3

ჰაჯი-დიმიტრიმ და სტეფანე ყარაჯამ უფრო სერიოზად დაიწყეს საქმე, ვიდრე ტოტიუმ. ბევრი სისხლიც დაღვარეს. ამ სისხლის ღვრის ამბავსაც მკითხველს შემდეგს თავებში მოუთხრობთ.

ფილიპე ტოტიუ ბოლგარიაში რომ მოდიოდა, მისი ქცევა უფრო გაიდუკის ქცევას აგონებდა კაცსა, ვიდრე შეგნებულის პატრიოტისას. აზრად ჰქონდა, ოსმალები დაეშინებინა,—სხვა რამ სერიოზული არაფერი. ზევით დასახელებული სარდლები კი სულ სხვა რიგად მოიქცნენ. დაწყებულ საქმეს უფრო ფრთხილად და შეგნებულად უცქეროდნენ, ვიდრე სამოქმედოდ მათზე წინად გამოსულნი სარდალნი, და საქმეც სერიოზად და ფართოდ წაიყვანეს. მათ აზრად ჰქონდათ თავისი უკმაყოფილება ოსმალთ ბატონობის წინააღმდეგ მთელ განათლებულ ქვეყნისათვის გაეგონებინათ, ხალხიც თავისკენ მოემხროთ და ოსმალთ წინააღმდეგ

აეჯანყებინათ. აქ ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს სარდლები თავს არ იზოგავდნენ; მათი მომხრე ბოლგარელი ახალგაზდობაცა იმედოვნობდა—ხალხი თავს გამოიღებს და დაგვეხმარებაო. ეს ყარაჯის სიტყვებიდანაცა სჩანს. ყარაჯასა ჰკითხეს: სარდლებმა ხომ მოიმხრეთ ბოლგარელი ხალხი ოსმალეთში და ხომ იმედი გვაქვს, რომ ეს ხალხი შევლას გაგიწევნო?

— ჩვენ იმიტომ მივდივართ, რომ ჩვენის სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავები დავსდვათ... მორჩა და გათავდა... ვისაც უნდა, მოგყვეს... ვისაც არ უნდა... ღმერთმა მშვიდობა მისცეს... ძალას არავის დავატანთ.

სიტყვასა და საქმეს შორის დიდი საზღვარია ხოლმე. ეს ძველი ჭეშმარიტება ჩვენმა ჯარის შემადგენელ სარდლებმაც გამოსცადეს. პირველად დანიშნული ვადა ომის დასაწყებად, დიდი ხანი იყო, გავიდა, და მზად კი არა ჰქონდათ-რა-ხალხის მოგროვება, მათი საომრად მომზადება, იარაღისა და ფულის შოვნა საადვილო საქმე არ იყო... ამ მზადების დროს აქეთ-იქით წანწალმა, დარღმა და მარცხმა სტეფანე ძალიან მოსწყვიტა წელში; წელში მოიხარა, ჩამოდნა, დასუსტდა, ხველება დაიწყო, გული ასტკივდა,—მარტო აჩრდილი-ლა დარჩა წინანდელ ლომ ყარაჯისა... ძალიან ძვირად დაუჯდა ეს მზადება!.. ყველაზე მეტად საქმეს უფულობა უჭირებდა ..—„ყველამ იცის,—ამბობს ზ. სტო-

იანოვი, — ვინც მამულისათვის თავის დასადებად ემზადება, იმას ფული გაუბრძისო“... სალაშქროდ თავმოყრილი ახალგაზდა კაცები მოუთმენლად მოელოდნენ ომის დაწყებას და ყარაჯას მოსვენებას არ აძლევდნენ — როდის დავიწყებთო?.. ყარაჯა ამ სულწასულებს თითქმის თვალ-ცრემლმორეული ემუდარებოდა: — ძმებო!.. თქვენ მაინც თავი დამანებეთ!.. ამდენ დავიდარაბაში გული გადამელია... ჟურჟევიდან ბუქარესტში, ბუქარესტიდან სხვა ადგილში ხეტიალს ვუნდები, ხან ერთს მდიდარსა ვსთხოვ და ხან მეორესა — ერთი რევოლვერი მაინც მიყიდეთ-მეთქი..; დამპირდებიან, — გიყიდოთო გაიხედავ, კაცი გროშსაც არ იმეტებს; . . ამავე დროს ყველას ეს-ლა აკერია ენაზედ: “პატრიოტი ვარ“, „ხალხი მიყვარსო“... თუ ერთს თვეს კიდევ გასტანა ფულის მოგროვებამა, მგონი, ჭლექმა თან გადამიტანოს... ცარიელი დაპირება-ლა გესმის, გატყუებენ — „ღმერთო შენითაო“.. საქმეზე კი არაფერი გამოდის!..

რაკი დარწმუნდნენ, მარტო თხოვნითა და მუდარით ვერაფერს გავხდებითო, საქმის მოთავეებმა გადასწყვიტეს სხვა რამ საშუალება ეხმარნათ ნიშანში ერთი მდიდარი ვაჭრის ცოლი ამოიღეს, რომელსაც ოცი პარკი ოქრო ჰქონდა. ერთი პარკი მოჰპარეს, შიგ ათასი ოსმალური ლირა იყო (10,000 მანეთზე მეტი) ამ ფულით რაზმს თოფ-იარაღი უყიდეს... ამ რაზმში ჩაეწერნენ უფრო გულადი

და თავგამოდებული ემიგრანტები, რუმინულში მცხოვრებნი და, სხვათა შორის, 45 კაცი ბოლგარელ ლეგიონისა, რომელიც იმ წინახანებში სამხედრო საქმეს სწავლობდა ბელგრადში და, სერბიის მთავრობისაგან დევნული და შევიწროებული, რუმინიაში იმალებოდა. ჰაჯი დიმიტრისა და სტეფანე ყარაჯის მეთაურობით შედგენილი მამაცი ჯარი სულ ახალგაზდა კაცებისაგან იყო შემდგარი, — ზოგი ოცის წლისა არც-კი იყო. 30 წელს გადაცილებული მხოლოდ 12 კაცი ერია, ხოლო 40 წლისაზე მეტი ერთი-ღა იყო. თვითონ სარდლებიც ძალიან ახალგაზდები იყვნენ: ჰაჯი დიმიტრის, ის-ის იყო, 30 წელი შეუსრულდა, ხოლო სტეფანე ყარაჯას — 26 წელიწადი...

რის ვაი-ვაგლახით მოემზადნენ და ჯარს ბრძანება მიეცა — გზას შეუდექითო. ყველანი ერთს ადგილას უნდა მოგროვილიყვნენ, დუნაის ნაპირას, ჟურჟევოს ახლო, სადაც მეომრებს კარგა მოზრდილი იალქნიანი გემი ელოდებოდა, ერთის ბერძნისაგან დაქირავებული, ვითომც ხე-ტყის წასაღებად...

მოსულებმა დიდის აღტაცებით მოისმინეს ყარაჯის სიტყვები, რომელმაც უამბო, რომ ჯარში 4,000—5,000 კაცზე ნაკლები არ გვეყოლებაო. ამდენმა ემიგრანტებმა რუმინიაში მართლაც პირობა მისცეს სარდლებს ჯარში გავალთო, მაგრამ, როცა დრო დადგა - ხალხის სიყვარული საქმეზე დაემ-

ტკიცებინათ, ამდენის ხალხისაგან პირობა მხოლოდ მცირე ნაწილმა შეასრულა... დანიშნულ ადგილზე მხოლოდ 125 კაცი-ღა მოვიდა. დანარჩენები რუმინის დუქნებში დარჩნენ—სამშობლოს აქედან ვიხსნითო... სხვათა შორის, დაჰპირდნენ—ჯარს შემოვუერთდებითო—მოხუცი სარდლებიცა: პანაიოტი ხიტოვი და ფილიპე ტოტიუ, მაგრამ რაღაებიც მოიმჩიებდნენ და არ მოვიდნენ. პირველი მათგანი ამბობდა, ომში წავალ; თუ ჩვენს ჯარში, სულ უკანასკნელი, 1000 კაცი იქნება, კარგად შეიარაღებული, თუ ზარბაზნები და ფულები გვექნებაო და სხვ.-და-სხვ... ტოტიუ მეტსაც თხოულობდა: „ფული და ზარბაზნები ხომ გვინდა და გვინდაო, ჯარიც 20,000 კაცისაგან უნდა შესდგებოდესო!.. თუ ასე არ იქმნა, ადგილიდან არც კი უნდა დაიძრას კაციო.“

— მიჰქარავენ! ბარემ ეგა სთქვან—ომისა გვეშინიანო!—მწარედ გაიძახდა ყარაჯა, ძველ სარდლების ნათქვამები რომ ესმოდა.

4 მკათათვეს 1868 წ., მოუთმენლად ლოდინში მყოფ ჯართან ორივე სარდლებიც მოვიდნენ. ნაღვლიანად გადაავლო თვალი სტეფანე ყარაჯამ მცირე ჯარს. იმედი კი სულ სხვისა ჰქონდა:—ათასობით გვეყოლება მეომრებო.

—ძმებო!—სთქვა ყარაჯამ მიუბრუნდა რა თავისს მეომრებს, ღმერთმა მაგიერი მიაგოს ჩვენს მდიდრებსა და ჩორბაჯიებსა!.. იმათ გაგვიფუჭეს საქმე...

„ცოტანი ხართ, ძმებო! მაგრამ ჩვენმა სიცოტავემ არ უნდა შეგვაშინოს და ჩვენს დამონაგებულს სამშობლოში შესვლაზე ხელი არ უნდა აგვადებინოს... ჩვენი აზრი ის კი არ არის, ვითომ ცარეგრადის დაპყრობა გვეწადოს; არა, ჩვენს ძმებს, ბოლგარელებს, უნდა ვუჩვენოთ სამშობლოსათვის თავის დადება როგორც უნდა! მართალია, ისე ცოტანი ვართ, რომ ხსენებადაც არა ვღირვართ, მაგრამ ჩვენს მცირე ძვლებსაც შეუქადა საბლოს რაშიმე გამოადგეს!..

—ბოლგარეთს გაუმარჯოს!.. სარდლებს გაუმარჯოს!.. სიკვდილი მტარვალთ!— გაისმა ყარაჯის კეთილშობილურ და გრძნობით სავსე სიტყვაზე პასუხად.

ამის შემდეგ მწერალმა გულდასმით დასთვალა მეომრები, სახელი და გვარები ჩაიწერა; ათის-თავები და ორიც დროშიონები აირჩიეს; აფრიალებულ დროშის ქვეშ სარდლების გადაჯვარედინებულ ხმლებზე იქ დამსწრეთ დიდის მოწიწებითა და კრძალვით ფიცი დასდეს „სამშობლოს ერთგულებაზედ“; მეომრებმა საომარი ტანისამოსი ჩაიცვეს, შეიარაღდნენ, ზურგზე ზურგსაკიდები და პარკები კადაიგდეს სურსათით და ზოგიერთ, ომში საჭირო, ნივთებ-ჩალაგებულები, და იმ ადგილისაკენ გაესართნენ, სადაც დაქირავებული გემი იდგა.

—ამ „ხე-ტყის“ გადასაზიდად დაიქირავეთ ჩემი გემი!?...— დაიღრიალა გემის პატრონმა ბერძენმა,

როცა თოფ-იარაღში ჩამსხდარი ჯარი დაინახა-
მაგრამ ამ დროს რევოლვერის ტუჩი დაუმიზნეს
და იმანაც ხმა ჩაიწყვიტა და არჩია ბედს დამორ-
ჩილებოდა.

განთიადისას ჯარი პატარა კუნძულზე გაჩერდა;
მთელი დღე აქ გაატარა, ბუჩქებში დამალულმა.
შებინდდა თუ არა, მდინარეს მიადგა, და, სიბნე-
ლეში, ოსმალთ ნაპირზე გავიდნენ... შიშისაგან
კანკალ-ავარდნილ ბერძენს რამდენიმე ოქრო მის-
ცეს და მშვიდობით გაისტუმრეს; მეომრებმა მაშინ-
ვე თოფით ხელში გზას დაუწყეს ძებნა... ჩვენც
იმათს კვალს მივსდით, მკითხველო, მათის კეთილ-
შობილურის სისხლით მორწყულს.

4

— ვინ არის! — ბნელაში, მალალს ნაპირიდან,
მუქარით დაუყვირა ოსმალს სანაპიროს დარაჯმა,
რა-კი რაზმი ნაპირად გავიდა.

— მოვალთ და მაშინ გაჩვენებთ, ვინცა ვართ!
— ოსმალურად დაუძახა ყარაჯამ.

ამდროს ნაპირიდან თოფი დასცალეს. ყარაჯამ
ნიშანში ამოიღო ბნელ სივრცის ის ადგილი, საი-
დანაც თოფის დაცლის დროს ინათა, და მტერს
პასუხად ტყვია გაუგზავნა. ოსმალთ-დარაჯი ღრიალით
მიწაზე დაეცა ამ ყვირილისა და თოფის ხმაზე
დარაჯის ამხანაგები მოიქრნენ და ნაპირზე მდგარ

იუნაკების რაზმს თოფის სროლა დაუწყეს. მაგრამ ბოლგარელები გაუმაგრდნენ და რამდენიმე კაციც დაუჭრეს. დარაჯებმა გაქცევა იკადრეს, თან ღრიალი ასტეხეს გვიშველეთო! ახლო-მახლო ღამე ყანე-ბში დარჩენილი მომკლები და მთიბავები გამოაღვიძეს, მთელის ღუნაის ნაპირის დარაჯებიც ფეხზე დააყენეს. ამასობაში რაზმი, ყარაჯის მეთაურობით, წინ მიდიოდა. მაგრამ გზა დაეკარგათ და მთელი ღამე ჭაობებში უგზო-უკვლოდ ეხეტნენ... მხოლოდ განთიადისას დაადგნენ რიგიანს გზასა; შორიდან ცის კიდურზე ბალკანიც გამოჩნდა და ამათაც ამისაკენ გასწიეს.

თანამემამულეთ პირველმა შეხვედრამ ჩვენი რაზმი ვერ ანუგეშა კვირა-დღე თენდებოდა. ამ დღეს ბოლგარები, ჩვეულებრივ, არა მუშაობენ. მაშინ კი გზაზე მძიმედ მიმავალ ქალებისა და ბავშვების გროვას, სამკალ იარაღებიანს, ორი ოსმალო მიელალებოდა, თან რამოდენიმე, ურმებში შემბული, წყვილი ხარი მოუდიოდათ. გროვა სევდიან, გულის მომკვლელ სიმღერას ამბობდა. ჩვენმა იუნაკებმა გამოიკითხეს და გაიგეს, რომ ესენი მახლობელ სოფლის აღას გამოერეკა თავის პურის სამკალად. ამგვარად, ჩვენი იუნაკები პირველშივე წააწყდნენ თავისის ხალხის მონობის ნიშნებს... ძარღვებში სისხლი აუღულდათ.

—ახლავ უკან დაბრუნდით!—უბრძანა გოცუბულ ხროვას მონებისას ყარაჯამ; თვითონაც

თავისის რაზმით უკან დაედევნა სოფელში, რათა სამაგალითოდ დაესაჯა ალა, — ბოლგარელების ამგვარად წვალებაზე ხელი აეღო! მოულოდნელ სტუმრების მოსვლაზე, ალას გამოეღვიძა, სცადა წინააღმდეგობა გაეწია, მაგრამ, რა დაინახა, რევოლვერები დამიმინჯნესო, თითი მოიკაკვა და ყარაჯსა და მისს ამხანაგებს დაეღრიჯა — შემობრალეთო!.. ამასობაში რაზმი მწყობრად დადგა. სოფლის შუა ადგილას, მოედანზე, გარს სოფლელი ბოლგარელები შემოეხვივნენ და ლოცვა-კურთხევით ხსენება დაუწყეს სისხლის-მსმელის, — აღის, ხელიდან განთავისუფლებისათვის... რაკი გაიგეს, სოფელში მღვდელიც არისო, ყარაჯამ ბრძანება გასცა მოეყვანათ, რომ დროშა ეკურთხებინა. მაგრამ შეშინებული მღვდელი დაიძალა და ველარ იპოვეს.

— არა უშავს!... მღვდლის დაულოცავადაც შეგვიძლია მტრებს ვეომოთ! — სთქვა ყარაჯამ და რაზმს უბრძანა გზას გასდგომოდა. რაზმმა ალას იარაღი, რამდენიმე ურემი და საუკეთესო ცხენები წაართვა და სოფლიდან გავიდა; წინდაწინ ფიცი ჩამოართვა, დღეის უკან სოფლელები არ შეაწუხოვო.

მკათათვის პაპანაქება სიცხეში აჯანყებულთა რაზმი აღნიშნულ გზაზე უხიფათოდ მიდიოდა მთელი ორი საათი. შუადღისას სოფელი ყარაესენის ვენახებს დაუახლოვდნენ. ამ დროს რამდენიმე მხრიდან შეიარაღებული ოსმალები გამოჩნდნენ, — გარშემო სოფლებიდან საჩქაროზე მოგროვილიყვნენ,

რომ უცნობ ხალხს დასდევნებოდნენ. მაშინაღვე წინასწლის რაზმი მოიგონეს ტოტიუსისა და სთქვეს, ესენიც მათი მსგავსი საშინელი „კომიტები“ (კომიტეტის წევრები) იქმნებიანო.

მტრის მოახლოვების გამო, ყარაჯას რაზმი იძულებული შეიქმნა ურმები და ცხენები გზაზე დაეყარა. და თვითონ კი ვენახში დამალული-ყო...

ამასობაში ქალაქ სისტოვის მხრიდან ცხენოსან ზაფთიების რაზმი მოიჭრა. საათიც არ გასულა, რომ სიცხისა და წყურვილისაგან ილაჯ-გაწყვეტილ იუნაკებს ოთხისავე მხრიდან მტერი შემოერთყა... მეტად ცუდს დღეში ჩავარდნენ... ნელ-ნელა ომი გახურდა... ვენახში ტყვია სეტყვასავით მოდიოდა; იუნაკებს მაინცა და მაინც ბევრი არა უშავდებოდათ-რა. ესენი ტყვია-წამალს ძალიან იზოგავდნენ და ყოველთვის ჯერ ნიშანში ამოიღებდნენ, მერე ისე ისროდნენ, თანაც რწყობრად, ისე რომ მტრებს დიდს ზარალს აძლევდნენ და ვენახთან ახლო არ უშვებდნენ.

ომი მთელი ხუთი საათი გაგრძელდა, შეუწყვეტლივ; ოსმალთ სულ ახალი და ახალი ჯარი ემატებოდა... ყარაჯას რომ იმდენი მხნეობა და თავგამოდებული მამაცობა არ გამოეჩინა, — ამბობდა მერე ერთი ამ ბრძოლაში მყოფთაგანი, — ჩვენ, უეჭველია, ამ პირველ ბრძოლასაც ველარ გავუძლებდითო...

ლამდებოდა; დედა-მიწას სიბნელე ეფარებოდა... ოსმალთა სთქვეს, რაკი დაბნელდა, იუნაკები ვენახიდან გამოვლენ და ბალკანისაკენ წავლენო ამიტომ ამ მხრით გამაგრდნენ და ლოდინი დაუწყეს. ამ გარემოებით რაზმმაც ისარგებლა: უკან, დუნაისაკენ დაბრუნდა, მტერს გვერდით აუარა და საჩქაროზე მთებისაკენ მიმავალ გზას დაადგა. ბრძოლის დროს ვენახს ამოფარებულ იუნაკებს იმ დღეს დიდი ზარალი არ მოსვლიათ: მხოლოდ სამი კაცი მოუკლეს და ხუთიც, ვენახიდან გამოსვლის დროს, როგორღაც შიგ ჩარჩა და მეორე დღეს ოსმალთ გაჟლიტეს.

უხიფათოდ და შეუსვენებლივ მიდიოდა რაზმი მთელი ღამე. განთიადისას, დამშეულობა, დაქანცულმა და ილაჯ-გაწყვეტილმა იუნაკებმა ერთ ახალაყრის ტყით დაფარულ სერს მიატანეს და ამ ტყეში ისე შეჰყვეს თავი, რომ არავის უნახავსთ. არ იცოდნენ, დღისით რა გადახდებოდათ, ამიტომ სარდლებმა რაზმი შეასვენეს... ჩეტელები (რაზმის წევრები) ისე იყვნენ მოწყვეტილები, რომ მაშინათვე მწვანეზე დაეყარნენ და დაიძინეს მკვდრებსავით.

დიდ ხანს კი არა სტკებოდნენ ძილითა. საიდანღაც, იქავ მინდორზე ორი გამოქცეული ხარი გამოჩნდა, უკან პატრონი მოსდევდა - ოსმალთ. ხარები პირდაპირ ტყეში შემოიჭრნენ, სადაც კომიტები იყვნენ; ოსმალთაც შემოჰყვა. მაგრამ, საუბედუროდ, ველარ დაიჭირეს; ხეებ შორის

შეიარაღებული ხალხი შენიშნა თუ არა, ელვის სიმალეზე თვალთაგან მოეფარა ჩეტელებს, გაბობლდა ბალახში, ტყეს კარგა მანძილზე მოშორდა და მერე, მუხლებში რაც ძალა ერჩოდა, მახლობელ სოფლისაკენ გამოექანა და ხალხი ფეხზე დააყენა.

ერთი საათიც არ გასულა, იუნაკების რაზმი საომრად მოემზადა, იმიტომ რომ სარდლებმა გადასწყვიტეს, აქედან წასვლა გვიან-ლაა და, აქედან რომ გავასწროთ კიდეცა, იქნება ამაზე უკეთესი საფარი ველარც კი ვნახოთო დიდი ხანი არ გასულა, ტყიდან სერს დაბლა მდებარე მინდორს ოსმალთ ხროვა მოეფინა; აქვე მოასწრეს გუშინდელმა მდევრებმა და ზაფთიებმა, ასე რომ მტრის რიცხვი სამჯერ მეტი მაინც იქმნებოდა, ვიდრე წინა დღით იყო... ცუდს დღეში ჩავარდა იუნაკების რაზმი; ეგ არის, სიკვდილი არ აგვცდებო, და სახელოვნად მაინც დავიხოცნეთ, ჩვენი სიცოცხლე ძვირად გავიმეტოთო, გადასწყვიტეს იუნაკებმა. (ჭაბუკებმა).

— ძმებო! — შესძახა ჰაჯი-დიმიტრიმ, — მტერი, საცაა, თავს დაგვესხმის .. ჩვენზე მეტად ღონიერია, მაგრამ ამას ნუ ვუყურებთ! ვაჟკაცურად დავიხოცნეთ ერის თავისუფლებისათვის! ჩვენი თავი დავსდვათ, სამაგიეროდ ბედნიერი დღე გავუთენოთ სხვებსა!.. მანამ იბრძოლეთ, სანამ შეიძლოთ!.. დღევანდელი დღე არამც თუ მარტო ჩვენთვის

იქმნება სანახსოვრო, არამედ მთელის ბოლგარეთის ხალხისათვისაც... ბევრი დედები დაჰღვრიან ღღეს მდულარე ცრემლსა!?.

ის იყო, ჰაჯი-დიმიტრიმ ეს ორი სიტყვა წარმოსთქვა, და ოსმალებმაც სერს მოატანეს და თოფის სროლა დაიწყეს; საშინელი ბრძოლა და სისხლის ღვრა ასტყდა. მთელი ღღე არ შეწყვეტილა ბრძოლა, და ოსმალთ ძვირადაც დაუჯდათ; სერზე იერიშს მიიტანდნენ თუ არა, იძულებული ხდებოდნენ უკან დაეხიათ, და ყოველ დახევაზე მათს რაზმს 15—20 კაცი აკლდებოდა. არ ვიცით, სულ რამდენი კაცი დაეხოცათ, მაგრამ თქმა არ უნდა, ბევრს უნდა დაჰზნელებოდა მზე. ჩეტელები გაშმაგებით ებრძოდნენ; ხეებს ამოფარებულები და მალღობზე გადმომდგარნი, უფრო მოხერხებულად უმკლავდებოდნენ მტერს და ამ ხელადაც ზარალი მაგდენი არ უნახავსთ: მტრებმა სამი კაცი მოუკლეს და ხუთი დაუჭრეს, მათ შორის თვით ყარაჯაც. მარჯვენა ხელში ორგან მოხვდა ტყვია ყარაჯას, მაგრამ ბრძოლის დროს არა უთქვავს-რა ამხანაგებისათვის და მეომართ აქეზებდა და გულს უმაგრებდა...

ჩეტელების მდგომარეობა ძალზე საშინელი იყო. უძილობით ილაჯ-გაწყვეტილთ, შიმშილისა, წყურვილისა და სიცხისაგან შეწუხებულთ, ორი ბრძოლა ზედიზედ გადაიხადეს და მათმა ღონემაც ველარ გაუძლო. ფეხზე ძლივსა დგებოდნენ... მტერს

კი თან-და-თან ახალი ღონე ემატებოდა. მთელს ვილაიეტში ხმა გავრცელდა: „მოსკოველები“ მოვიდნენ, და რაზმი-რაზმზე მოეშურებოდა ბრძოლის ველზე ტირნოვოდან, სისტოვოდან და სხვა მახლობელ ადგილებიდან. ასეთს დღეში იყვნენ ჩვენი გულადი მეომრები! როგორც იყო, საბედნიეროდ ღამემაც მოატანა და ომსაც ბოლო მოეღო. მეორე დღემდე ამ ადგილას დარჩენა ჩეტელებისათვის შეუძლებელი იყო, — მეორე დღეს ოსმალები სულ ერთიენად ამოჰყუყუავდნენ; ამიტომ სარდლებმა გადასწყვიტეს, ღამით როგორმე გაპარულიყვნენ, მით უფრო, რომ ოსმალებმა წინა დღის შეცდომა იმ დღესაც განიმეორეს, ესე იგი ჩეტელებს მთელის თავისის ღონით დაესხნენ თავსა...

ჩეტელებმა ერთ საათი-ლა დაისვენეს, მკვდრები დამარხეს, ერთს სასიკვდილოდ დაჭრილს უხამი დააღვივნეს, ორი სხვა დაჭრილი მხრებზე შემოიდვეს, რადგან თვითონ სიარული ვეღარ შეეძლოთ, გაიძლოლეს სარდლები და დიდის სიფრთხილით საფრიდან გამოვიდნენ. ყოველ ფეხის გადადგმაზე სიკვდილი მოელოდათ. მაინც მშვიდობიანად დაეშვნენ სერზე, დაადგნენ უკვე გავლილს გზასა, მერე განზე გაუხვიეს, მტრებს მოუარეს და ბალკანისაკენ გასწიეს...

გამოპარულ კომიტების იღბალზე ღამე ბნელი იყო, უმთვარო. ნელა მიდიოდნენ, მაგრამ მაინც თან და თან შორდებოდნენ მღვერებს; ამათ კი

ისევ ტყეში ეგულებოდათ ჩეტელები. ბალკანს რაც უფრო უახლოვდებოდნენ, ადგილმდებარეობა ოღრო-ჩოღროიანი და ტყიანი ხდებოდა; ასეთს ადგილას, თუ ვინცობაა, რამე გაჭირება გაადგებოდათ, თავს უფრო ადვილად უშველიდნენ; გზაში მთის წყაროები და მოჩხრიალე ნაკადულები შეხვდათ, ხელ-პირი გაიგრილეს, წყურვილი მოიკლეს. მათს მიახლოვებაზე, ზოგიერთ მწყემსებმა თავიანთს ბინებს თავი ანებეს და გაიქცნენ. ჩეტელები შიგ შედიოდნენ, ჰპოულობდნენ ყველსა, რძესა, პურსა და ნაყრდებოდნენ... ბალკანის დიდი მწვერვალები სულ ახლოდან მოსჩანდა, დაღლილი ჩეტელები მიეშურებოდნენ მთის ბნელ ხრამებისაკენ, სადაც შეეძლოთ გულიანად დაესვენათ და, შედარებით, უშიშრად ყოფილიყვნენ.

ამდროს გამოჩნდა მთვარე და გაანათა მთის მწვერვალები.

— ყოჩაღად იყავით, ძმებო! — ამხნევებდა ყარაჯა თვისს რაზმსა. - ხვალ ნაშუადღევს ძველს პლანინაში ვიქმნებით, მერე აგლიკინის ველსაც მივატანთ... მანდ კარგად დავისვენებთ, მოვირჩინთ ჭრილობებსა, ბევრი ჩვენი სლივნოელი ძმები — პატრიოტები შემოგვხვდებიან...”

შუაღლისას ჩეტა ბალკანის ფერდოზე იყო, ხშირის ტყის ნაპირში. აქ ჩეტამ ცხვრის ფარა და მწყემსი დაინახა, რომელსაც გაქცევა ველარმოესწრო. გადასწყვიტეს, ვიდრე გზას გავუდგებოდეთ,

პური ვკამოთო. მწყემს კარგი სასყიდელი მისცეს, იმანაც რამდენიმე ბატკანი დაუკლა და გაჩაღებულ ცეცხლზე წვა დაუწყო... გემრიელ საქმლის ლოდინში, დაყმენდილი რაზმი იქავ ბალახზე მიწვა. გულდამშვიდებით იყვნენ, საქმე კარგად მიდიოდა. უცბად ხეებში რამდენიმე ჩაღმით თავშეხვეული კაცი გამოჩნდა და წამოწოლილ ჩეტელებისაკენ თოფები გამოისროლეს... პატარა რაზმი ყოფილა მდევრებისა, ოსმალთ მთავარ ჯარს უკან ჩამორჩენილი. უმეტესობა გაწვრთნილ-გავარჯიშებულ ჯარისკაცებისაგან შესდგებოდა და ბალკანაში ბოლგარელების დრუჟინაზე ადრე მისულიყვნენ. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ იმ დღეებში მთელი ოლქი ფეხზე იყო და მდევარი რაზმები ყველა კუთხივ დაძრწოდნენ. ასე რომ ჩეტა ერთ რაზმს თავს რომ აღწევდა, მეორეს უეჭველად შეეხეჩებოდა.

დასვენებასა და გემრიელ სადილზე, რა თქმა უნდა, ფიქრის დრო აღარ იყო. ისევ თოფებისათვის უნდა დაევლოთ ხელი და ხელ-ახლა უნდა გამკლავებოდნენ მტერსა... მცირედი რაზმი ოსმალთა, ჩეტას რომ მოსვენება არ მისცა, ისე ადვილად გარეკეს, რომ ზარალი სრულებით არამოსვლიათ-რა. მაგრამ შიში სხვა ალაგიდან მოედლოდათ: თოფების დაცლაზე სამხედრო ღორბოტობოს ხმა გაისმა, ამის შემდეგ საჩქაროზე ოსმალთ ცხენოსანი და ქვეითი ჯარი გამოჩნდა. საჭირო იყო მესამე ომი გადაეხადნათ. .

მებრძოლთ თავი გამოიღეს, და ჩვენს რაზმსაც ძვირად დაუჯდა ამ ბრძოლის გადახდა. თვითონ ყარაჯას გვერდში მოხვდა ტყვია,—ეგ უკვე მესამე ჯერ დაიჭრა,—მაგრამ მაინც თავს იმაგრებდა და მებრძოლთ უმფროსობდა... ბევრი დაიხოცა, უფრო ბევრი დაიჭრა... ისევ ლამემ უსწრო და ბრძოლას ბოლო მოუღო, თორემ ჩვენი რაზმი აქვე მთლად გასწყდებოდა. სხვა გზა არა ჰქონდა, ამ ლამეში, ისევ უნდა გაჰპარვოდა როგორმე მღვევრებსა, წინანდელსავით. ძალიან მარჯვედ გაიპარნენ, განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ რაზმი ახლა ძალზე შეთხელებული იყო: ბრძოლის ატეხამდე 125 კაცი იყო, და მტერს რომ ზურგი შეაქციეს, 68 კაციღა დარჩა მეომარი, ამათ რიცხვში დაჭრილებიც უნდა მივათვალოთ, რომელთაც კიდევ შეეძლოთ, ამხანაგების დახმარებით, სიარული. დანარჩენები ზოგი დახოცეს, ზოგი ტყვედ წაასხეს, ზოგი ჩამორჩა, ზოგიც, რაკი სიარული არ შეეძლოთ, მწყემსების ქოხებში დააგდეს, ზოგი სად და ზოგიც სად...

იმედ გადაწყვეტილნი მიდიოდნენ იუნაკები. ბალკანების მთის თავი ძალიან ახლო მოსჩანდა, მაგრამ ესენი ჰფიქრობდნენ, აქამდე ველარ მივალწევთ ცოცხალის თავებითაო. მთელი ლამე სიარულის შემდეგ, ერთს ტყიან ღრეს მიატანეს, აქ

დაბინავდნენ, დასასვენებლად. იმედი ჰქონდათ, აქ მაინც ვერავინ მოგვაგნებს და ხელს არ გვახლებენო... ტყუილი იმედი ჰქონდათ!... ილაჯ-გაწყვეტილმა ჩეტელებმა, ის-ის იყო, მკვდრებსავით დაიძინეს, დარაჯებსაც მაშინადვე ძილი მოერიათ; — ამ დროს ძაღლების გაცხარებული ყეფა მოისმა: კომიტელთ მოსაძებნელად ამ ჯერად ოსმალებმა ძაღლების დახმარებასაც მიმართეს...

გაიმართა ხელ-ახლად ბრძოლა და სისხლის ღვრა. რაზმი საშინლად დაზარალდა: მთად დაჭრილი სტეფანე ყარაჯა მტრებმა ტყვედ წაიყვანეს... სხვა დაჭრილებისა და დახოცილებისას ხომ ნურას იკითხავთ!.. მტერს ყარაჯის დატყვევებაზე სიხარული შეექმნა და ერთ ხანს სხვა ჩეტელებს თითქო თავი დაანებესო.

ჩეტელებმაც დრო იპოვეს, ერთს მაღალს ადგილს მოექცნენ და იქ გამაგრდნენ. მტრის რიცხვი თუნდაც ათჯერ მეტი ყოფილიყო, აქედან თამამად შეეძლოთ ყველას გამკლავებოდნენ. დაფარულ ადგილას დაჭრილები დააწვინეს და მთელის დღის განმავლობაში კრიჭაში უდგნენ გაალმასებულს მტერს... რაზმს ეშინოდა, მეორე სარდალიც არ დაგვეღუპოსო, და ჰაჯი დიმიტრისა სთხოვდა, თავს გაუფრთხილდი, წინა რაზმებში ნუ ჩადგები და დაჭრილებისაკენ იყავიო, უკან. ჰაჯი დიმიტრი ბრაზობდა მათს ხვეწნა-მუდარაზე.

— თქვენ თქვენის თხოვნით შეურაცხყოფას მა-

ყენებთ!—ეუბნებოდა ჰაჯი დიმიტრი თავისს ამხანაგებსა.—როგორ, ჩემი ძმები თავებს იხოცავენ და ამ დროს მე უკან დავდგე, დაქრილებთან?.. თავის დღეში!..

მართლაც-და, თავის ნათქვამი გაამართლა კიდევცა ჰაჯი დიმიტრიმა. ერთთავად თავში უდგა ერთ მუჭა რაზმსა. სხვათა შორის, მეტი არ იქმნება, ერთი ამბავიც აღვნიშნათ. როცა ოსმალებმა იმედი გადიწყვიტეს, იუნაკებს იმ ადგილიდან ფეხს ვერ მოვაცვლებინებთო, ბოლგარების გროვა მიუსიეს; იმედი ჰქონდათ, ჩეტელები თვისსავე ძმებს თოფს არ ესვრიანო. ბოლგარელები, ოსმალთა ბრძანების მორჩილნი, მოუახლოვდნენ ჩეტელებს და, ის-ის იყო, თოფების სროლა უნდა აეტეხათ, ამ დროს ჰაჯი დიმიტრიმ ზიზლით დაუყვირა:

—ეი, თქვე ოსმალთ მონებო!... არა გრცხვენიათ, ძმებისა და წმ. ჯვარის წინააღმდეგ როგორ მოდიხართ?!... თუ თქვენთვის არა, მაშ ვილასთვისა ვღვრით ჩვენს სისხლსა?!... თუ თქვენი ტუტუცი თავი არ მოგბეზრებიათ, მალე გაგვეცალენით აქედან!...

არ ვიცი, შერცხვათ თუ შეეშინდათ, ას კია, რომ ბოლგარელები მოეცალნენ და ტყეში დაიმალნენ. . ამის შემდეგ ოსმალებმა კიდევცა სცადეს, რამდენჯერმე თავს დაეხსნენ, მაგრამ ვერა დააკლეს-რა....

ეს ბრძოლა ფრიად შესანიშნავი კიდევ სხვა

ფრივაც იყო: ბრძოლის ველზე ბევრი მაღალ-
ხარისხის გვამნი იდგნენ და უყურებდნენ სისხლის
ღვრასა, მაგალითად ტირნოვოს . ფაშა, ქალაქის
მოხელენი, რუშჩუკის ქაიმაქამები, ალები, ბეგები
და სხვ. თავისის თვალით დაინახეს, რა მამაცურად
იბრძოდა ხუთასის წლის მონობით დაჩაგრული და
წელში გაწყვეტილი რაია. (მონა-ბოლგარელი)

დაღამდა თუ არა, რაზმმა დასტოვა ბინა და
ბალკანში გაეშურა. 12 ამხანაგი მკვდარი აქ და-
ყარეს, და რამოდენიმე დაჭრილიცა; დაჭრილები
ეხვეწებოდნენ, შეგვიბრალეთ, ღვთის სინაბარა
დაგვტოვევითო. გზას მხოლოდ 40 კაცი დაადგა...

ახლა ბალკანის ოღრო-ჩოღროები ჰქონდათ
გადასათელი. სიარულის დროს რამდენჯერმე შე-
ნიშნეს მტრების მრავალ-რიცხოვანი რაზმები, მა-
გრამ ყოველთვის ოსტატურად ხელიდან უსხლტე-
ბოდნენ და ტყეში მოასწრობდნენ ხოლმე დამალ-
ვასა. მეორე დღეს დილაზე მთის ერთს ვაკეზე
გამოქცეულებმა სოფელი დაინახეს. ყველამა სთქვეს
— ბოლგარელებისა არისო. დიდი ხანი გავიდა მას
აქედ, რაც უკანასკნელი პური შესჭამეს. შიმშილი
ძალზე აწუხებდათ, სიარული აღარ შეეძლოთ და
გადასწყვიტეს, რაც მოგვივა, მოგვივიდესო, და
შევიდნენ სოფელში. სოფელი მართლა ბოლგა-
რელთა გამოდგა და სულითა და ხორციით დამაშვრალ
საცოდავ იუნაკებს ძალიან გაუმასპინძლდნენ და
თანაგრძნობა აღმოუჩინეს, თუმცა ძვირად კი დაუ-

ჯდათ ეს თანაგრძნობა. სოფლელებმა გაიგეს თუ არა მათი ვინაობა, მაშინადვე საქმელ-სასმელი მოუტანეს საცოდავ მეომართ. ქალებმა და კაცებმა მოუზიდეს ბლომად პური, ყველი, რძე, ღვინო, შეუწვეს ხორცი და მგზავრები მწვანეზე დასვეს, უზარმაზარ მუხის ჩრდილ ქვეშ. დამშეული რაზმი რაც ხანი იქ იჯდა და პურსა სჭამდა, სოფლელები გარს ეხვევოდნენ და სცდილობდნენ პატივი ეცათ; მათს ქებაში იყვნენ და თანაგრძნობით ოხრავდნენ. „ეს თანაგრძნობის ოხვრანი-ლა იყვნენ ჩვენი ერთადერთი ჯილდო ხალხის მხრივ, რომლის თავისუფლებისათვის თავსა ვსდებდით“, — ამბობდა მერე ერთი მონაწილეთაგანი ამ ლაშქრობისა.

კომიტლებმა ძალის-ძალათი მიაჩიქეს ფული კეთილ სოფლელებს სანოვაგისათვის. ის-ის იყო, სოფელს გასცდნენ და ტყით დაფარულ ფრიალო კლდეზე გადმოდგნენ, რომ უკანიდან თოფების ხმა გაისმა. ოსმალები სოფელში შემოვიდნენ და სოფლელებს დაერივნენ, ამჯანყებლებს ხელი როგორ მოუმართეთო?! იუნაკები ამასობაში ზევით-ზევით მიდიოდნენ; ხან-და-ხან მწყემსებიც შემოხვდებოდათ ხოლმე ერთ მწყემსისაგან გაიგეს ამ ორის დღის წინ ოსმალების უფროსებმა ბრძანება გასცეს, ყველა მწყემსები ბარად ჩამოეშვითო. ჰკითხეს. ასეთს ბრძანებას რა აზრი აქვსო, და მწყემსმაც უპასუხა:

— ბალკანში მოსკოველები (რუსები) გაჩენილანო,

—ოსმალები ამბობენ,—რაკი მთაში მწყემსებს ცხვარი არ ეყოლებათ. „მოსკოველებს“ საჭმელი არა ექმნებათ-რა და ხელში ჩავიგდებთო.

სხვა მწყემსებმა უამბეს, გუშინ გაიარეს ამ ადგილებზე ოსმალთ რაზმებმა და კომიტებს დაეძებნო. ახლა, უეჭველია, ბალკანის მწვერვალებზე იქმნებიან გაფანტულნიო. ოღონდაც რომ საშიში იყო იმ გზით სიარული: მოსალოდნელი იყო, მტერს ყოველ წამს შეხვედროდნენ პირის-პირ. მაგრამ რაზმს სხვა გზა არა ჰქონდა, უნდა ზევით ევლო, „აგლიკინის ველისაკენა.“ ისიც მიდიოდა საშინელს ოღრო-ჩოღროებსა და ფლატოებზე ერთი ფეხი რომ გასწოტომოდათ, მათს ძვალსაც ვერ იპოვიდა ადამიანი. ერთს ქანც-გაწყვეტილს მგზავრს მაინც ეს დღე დაადგა. ერთმა ახალგაზდა კაცმა ლაშქრობის სიმწარეს ველარ გაუძლო და ჭკუაზე შესცდა. ყველაზე სამწუხარო ის იყო, რომ 14 დაჭრილი მეომარი კარგად მყოფთ სიარულში ვერ მიჰყვნენ და უკან-უკან რჩებოდნენ და, ბოლოს სულ ჩამორჩნენ. ამხანაგებმაც ბნელაში ვერ შეამჩნიეს დაჭრილების დაკარგვა. როცა მათი ჩამორჩენა შენიშნეს, უკვე გვიან იყო: უკან დაბრუნება ქანც-გაწყვეტილ ჩეტელებისათვის ყოველად შეუძლებელი იყო, მეორე მხრივ, აქა-იქ ოსმალებიცა ჩნდებოდნენ. ერთი მუჟა რაზმი იმასა ცდილობდა, თავისი თავი მაინც დაეხსნა მტრებისაგან, ხოლო დაკარგული ამხანაგები, რომელთა

უბედურებაზე ორიოდ სიტყვას მერე ვიტყვით, ღვთის სინაბრობაზე დაეგდოთ.

18 მკათათვეს დილა აღრიანა, როგორც იყო, დიდის გაჭირვებით ბალკანის ზურგს მოექცნენ და ბიუზლუჯაში დაბანაკდნენ. ეს ადგილი ბოლგარელთ აჯანყების მატთანეში არა ერთხელ არის მოხსენებული.

ოსმალების გუნდები და გაწვრთნილი რაზმები, როგორც ვიცით, ყოველ მხრიდან გროვდებოდნენ და ჩვენს მემბოხეთ კვალ-და-კვალ მისდევდნენ, ხანაც წინ გაუსწრებდნენ, ხან კიდევ უკან მიჰყვებოდნენ. ამავე დროს ყაზანდიელ ოსმალებმა შეიტყეს მემბოხენი ბალკანას უახლოვდებიანო და დიდი ფაცა-ფუცი შეუდგათ. ქალაქიდან მაშინვე რამდენიმე ასი ოსმალო გამოვიდა შეიარაღებული, მათ მიემატნენ რაც კი რეგულიარი ჯარი იყო ქალაქში დარჩენილი და ღონიერი რაზმი ზაფთიებისა. ყველანი თან-და-თან უახლოვდებოდნენ ბიუზლუჯას და ბოლოს გარს შემოერთყნენ კიდეცა დასასვენებლად დაწოლილ რაზმს იუნაკებისას. დაჰკრა უკანასკნელმა საათმა ჩეტელების დრამისამ. ჩეტელები ჰაჯი-დიმიტრიითურთ სულ 20 კაცი იყვნენ, საშინლად მოსწყდნენ ამდენის ვაი-ვაგლახით და ის იყო, უნდა დაესვენათ, სწორედ ამ დროს შემოერთყა მტერი გარშემო და გასაქცევი გზა ყოველის მხრივ მოუჭრეს. ყველამ იმედი გადიწყვიტა, ვერაფერი გვიხსნისო. ან ლაჩრულად

თოფ-იარაღი უნდა დაეყარათ და გამძლავრებულ მტერს ხელში ჩავარდნოდნენ, ან უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე ეომნათ და სახელოვანათ დახოცილიყვნენ... იუნაკებმა სახელოვანი სიკვდილი არჩიეს... გახურდა ომი; ამ ომის შედეგი ყველასათვის აშკარა უნდა ყოფილიყო... ოსმალებს უნდოდათ, დიდებული ყოფილიყო მათი გამარჯვება და სცდილობდნენ კომიტელები მეტი დაეჭირათ ცოცხლები, და რამდენჯერმე უთხრეს, ცოცხლები დაგვენებდითო. მაგრამ კომიტელები პასუხად თოფებს ესროდნენ. როცა ტყვია-წამალი შემოეღიათ, დანებით დაერივნენ მტრებსა და თავგანწირულად დაიხოცნენ, ისე რომ ერთი არ გადაარჩენილა ცოცხალი... სხვებთან ერთად განთქმული ჰაჯი დიმიტრიც მოჰკვდა და მისი თავი სხვა დანარჩენ ღირსეულ მეომრების თავებთან ერთად ოსმალებმა გამარჯვების ნიშნად ტირნოვოში წამოიღეს

მახლობელ სოფლის მღვდელს ნება მისცეს ოსმალებმა მიწისათვის მიებარებინა დასახიჩრებული გვამნი თავისუფლებისათვის მებრძოლთა... ახლა ბიუზლოუნჯაში, ბოლგარელთა ამ წმ. ადგილას, რამდენიმე ხის ჯვარი-ლაა, გარშემო სოფლების ღვთისმოყვარე მცხოვრებთაგან სახელოვან იუნაკების საფლავებზე დადგმული... 1883 წლიდან, ყოველ 18 მკათათვეს, ბიუზლოუნჯაში დღეობასა მართავენ ამ ადგილას დახოცილ გმირების მოსაგონებლად. ამ დღეობაზე ბოლგარიის და რუმინიის

ყველა მხრიდან ათასობით მოდიან ხოლმე. 1884 წ. ბიუზლოუნჯაში პირველად მოვიდა ქალაქ სლივენოს დეპუტაციასთან ერთად დღემდე ცოცხალი, პატივცემული მოხუცი, ღვიძლი დედა გმირ სარდალის ჰაჯი დიმიტრისა.

კიდევ ორიოდე სიტყვას ვიტყვით თავ რაზმისაგან ჩამორჩენილ და გზაში დაკარგულ დაჭრილ ჩეტელებზე და გავათავებთ კიდევცა ჰაჯი დიმიტრისა და სტეფანე ყარაჯას მრავალ-ტანჯულ ლაშქროსანთა ამბავს.

იმ დროს, რა დროსაც ბიუზლოუნჯაში ჩვენ მიერ ზემოაღწერილი უკანასკნელი ომი იყო ჩეტელებისა და ოსმალთ შუა, გზა-დაკარგული ჩეტელები იქვე მახლობლად ხშირს ტყეში იმალებოდნენ და გულის ფანცქალით ყურს უგდებდნენ თოფის სროლასა. იცოდნენ ჩვენი ამხანაგები იბრძვიანო, და უნდოდათ მიჰშველებოდნენ, მაგრამ სურვილი გულშივე უნდა მოეკლათ, ამიტომ რომ უმეტესი მათგანი ხეირიანად ფეხზე ველარც კიდგებოდა და მუხლით მილოდავდა... საღამო ხანს ბრძოლა შესწყდა... დაჭრილ ჩეტელებმა არ იცოდნენ, მათი ამხანაგები რა ღონის პატრონ მტერს ეომებოდნენ ან რა პირობებში იყვნენ ჩაყენებულნი, და თავი ინუგეშეს, ალბად ჰაჯი დიმიტრი ოსმალთ ხელიდან გაუსხლტა და აგლიკინის მინდვრისაკენ წავიდაო. ამ ადგილისაკენ თვითონაც წამოვიდნენ. ველარც კი აიწერება, რა ტანჯვა-წვალება გამოი-

რეს ავადმყოფმა ჩეტელებმა ლადა-ღრეებში და კლდეებზე სიარულითა. დანიშნულ ადგილამდე სიარულს მთელი ხუთი დღე-ღამე მოუხდნენ. მაგრამ წარმოიდგინეთ მათი სასოწარკვეთილება, როცა აგლიკინის ველი ცარიელი დაუხვდათ: არც ჰაჯი დიმიტრი და მისი ამხანაგები იყვნენ აქა და არც სხვა პატრიოტები, რომელთაც პირობა დასდევს—აქ შევიყრებითო. . მთელი ერთი კვირა იტრიალეს საცოდავებმა აგლიკინის ველის გარშემო, მერე იმედი გადაუწყდათ, აქ ჩვენებს ვერავის ვნახავთო; გადასწყვიტეს, იქნება როგორმე სერბიის საზღვარზე გადავახწიოთო და ბალკანიდან ძირს დაეშვნენ. მაგრამ გზაზე ოსმალთ დაინახეს, ტყვედ დაიჭირეს, აწვალეს უსულ-ღმერთოდ, და ჯერ ტირნოვოში წაიყვანეს და იქიდან—რუმჩუკში.

აი, ასე სამწუხაროდ ბოლო მოეღო ბოლგარეთის თანამედროვე ისტორიაში შესანიშნავ გალაშქრებას ჰაჯი დიმიტრისა და სტეფანე ყარაჯის გმირული რაზმისას.

6

როგორც მკითხველი დაინახავდა, იუნაკების უმეტესი ნაწილი დახოცილ იქმნა ოსმალებთან ბრძოლაში. ისინი კი, ვინც ჩეტას უკანასკნელ დღეებში დაშორდნენ და გაქცევით უნდოდათ თავის ხსნა, აგრეთვე ყველა მძიმედ დაჭრილნი,

ბალკანეთის სხვა და-სხვა ადგილას მწყემსებთან დატოვებულნი, ოსმალთ ჩაუვარდათ ხელში. ამათ მიემატათ გზაში ჩამორჩენილი გუნდი დაქრილთა, რომლებზედაც წინა სტრიქონებში ვამბობდით, და ყველანი რუშჩუკში ჩამოიყვანეს. ზემო აწერილ ლაშქრობის მონაწილენი, ვინც ცოცხალი დარჩა, და ამ საქმეში გარეულნი გარეშე ხალხი რუშჩუკში გაასამართლეს... რუშჩუკის სატუსალოში, განჩინების მოლოდინში, იჯდა აგრედვე მღვდელი იმ სოფლისა, იუნაკებს ისე გულ-უხვად რომ გაუმასპინძლდა... კომიტელები, მათი დამხმარენი და თანამგრძობნი ზოგი ჩამოახრჩეს, ზოგს საუკუნო საპატიმრო გადაუწყვიტეს და ხუნდებ-გაყრილი სტამბოლზე გაატარეს მცირე აზიაში, სენ-ჟან დარკის ციხეში. ამ ციხიდან ზოგი გამოუშვეს ათის წლის უკან, როცა ბოლგარეთი განთავისუფლდა.

ერთი საზიზლარი ამბავიცა. „როცა რუშჩუკში მივყავდით,—მოგვითხრობს ერთი საპატიმროს გადარჩენილი ამხანაგი ჰაჯი დიმიტრისა და სტეფანე ყარაჯასი—ანგელ ობრეტენოვი,—ბოლგარეთის სოფლებში; რომლებზედაც კი გაგვატარეს, ქალი და კაცი გზაზე გველობებოდნენ, პირში გვაფურთხებდნენ, უშვერის სიტყვებით გვლანძლავდნენ:—ოსმალებთან პატიოსნად, მშვიდობიანად ვსცხოვრობდით და თქვენ აგვრიევითო“... სოფელ ტრეტენიკაში ერთი ვაჭარი ესეთნაირად გვლანძლავდა

და გვათრევდა, რომ ბრაზით ჩვენი ხუნდებიც კი ჰკანკალებდა... მხოლოდ ციხეში რომ გაგვისტუმრეს, რკინის გზაზე რუშჩუკსა და ვარნას შუა, აქა-იქ შეხვდებოდით ისეთებს, რომელნიც ღირსეულად გვაფასებდნენ და გზას გვილოცავდნენ, მაგრამ დასალონებელი კიდევ ის იყო, რომ ესენიც ჩვენი ძმები, ბოლგარელები, არ იყვნენ, — რკინის გზაზე, მოსამსახურენი იყვნენ, ზოგი პოლონელნი და ზოგიც იტალიელნი ..

თვითონ სტეფანე ყარაჯი, როგორც გმირი, ცოტა არ იყოს, პატივით, — ოსმალები ხომ რაინდული ხალხია და იციან გმირობის დაფასებაცა, — ურმით მოიყვანეს ჯერ ტირნოვოში, მერე რუშჩუკში, სადაც, მრავალი ხალხი დაუხვდა, მის საყურებლად შეგროვილი. ვინც არ იცოდა სტეფანე ყარაჯის ვინაობა, მისს წამყვან დარაჯებსა ჰკითხავდა, ვინ მიგყავთო? ისინიც დაცინვით უპასუხებდნენ: „ბოლგარეთის მეფეო!..“

მთელი ორი კვირა ეწვალა საცოლდავი სტეფანე მთლად დაჭრილი რუშჩუკის სატუსალოში, თუმცა ისიც უნდა მოვიხსენიოთ, რომ აქ გვარიან კარგად ეპყრობოდნენ. მორჩებოდა თუ არა, სახრჩობელაზე უნდა აეყვანათ. მაგრამ ბედმა იბრალა და სახრჩობელაზე ტანჯვას გადაარჩინა: ჭრილობებს თან გადაჰყვა სატუსალოში და რუშჩუკის სატუსალოს ეზოში დამარხეს. მისის საფლავის ბექობი, უკვე მიწასთან გასწორებული, უეჭველია, დაავიწყდებო-

დათ კიდევცა, რომ არ გაეახლებინა ცნობილ პატრიოტ-ქალს, „დედა-ბერ ტონკას“, რომელზედაც ქვემო თავში ვილაპარაკებთ.

IV

დედა-ბერი ტონკა

I

დედა-ბერი ტონკა ობრეტენოვისა დაიბადა 1812 წ. ერთს რუშჩუკის მახლობლად მდებარე სოფელში, უბრალო, მაგრამ გვარიანად შეძლებულ სოფლელ მწყემსის ოჯახში. მისი მშობლები სოფლიდან რუშჩუკში გადმოესახლნენ; ტონკა 20 წლისა რომ შეიქმნა, ერთს შეძლებულ ვაჭარს, ტიხო ობრეტენოვს, მიათხოვეს, რომელთანაც იცხოვრა 40 წელზე მეტი. შვიდი შვილი ეყოლა, ხუთი ვაჟი და ორიც ქალი. როგორც ახლავე დავინახავთ, ყველა მისმა შვილებმა თავიანთი თავი მსხვრეპლად შესწირეს ბოლგარელ ხალხის განთავისუფლების საქმესა.

ხალხის განთავისუფლებისათვის მოქმედებაში ტონკა გაერია 1862 წლიდან, როცა უკვე 50 წლის პებერი იყო. იმ ხანებში რუმინიაში გაისმოდა აღგზნებული ღალადისი ბოლგარელ ემიგრანტისა და მწერლის რაკოვსკისა, რომელიც თავისს ერს

ოსმალი წინააღმდეგ იწვევდა და ამისთვის მემამოხეთა დასიც შეადგინა. რაკოვსკის ქადაგების სიტყვებმა თავისუფლებაზე ტონკას ყურებამდეც მიაღწია და ფეხზე დააყენა ეს შესანიშნავი ქალი. მისი სახლი ზედ ღუნაის ნაპირას იყო გაშენებული და შესაკრებელ ადგილად გახდა ადგილობრივ ახალგაზდა პატრიოტთათვის, რომლებიც ტონკას უფროს შვილებთან ერთად—ანგელ და პეტრე აბრეტენოვთან—თოფის ხმარებასა სწავლობდნენ, რადგან განზრახვა ჰქონდათ, მემამოხეთა რაზმებში შესულიყვნენ, რომელთა შედგენაზე მაშინდელ ემიგრანტებს ლაპარაკი ჰქონდათ. ეს ჩეტები ბოლგარეთში არ გაჩენილა; სწორედ ამ დროს კი სერბიის მთავრობის ნება-რთვით, ემიგრანტებმა ბოლგარელი ლეგიონი შეადგინეს; ამ ლეგიონში ახალგაზდები, მომავალ აჯანყებისათვის, სამხედრო ხელობასა სწავლობდნენ. ეს ლეგიონი დაარსდა თუ არა, ტონკას სურვილით, შიგ ჩაეწერა მისი ერთ-ერთი ვაჟი, პეტრე... უფროსი შვილი, ანგელი კი და რამდენიმე მისი ამხანაგი, ტოკამ დაპლოცა, და ბოლგარეთსა და ფრაკიაში დაიარებოდნენ, რათა გაეგოთ, ხალხი რასა ფიქრობდა, და როცა შესაძლებელი იქმნებოდა, თავისუფლება.

მერე დადგა ბოლგარელთათვის, საზოგადოდ, და ტონკასათვის, კერძო სამახსოვრო 1868 წელიწადი, როდესაც ჰაჯი დიმიტრიმა და სტეფანე ყარაჯამ ამბოხება. სცადეს. აბრეტენოვების ოჯა-

ხამდე მიაღწია თუ არა საიდუმლო ამბავმა, — რუმინის ნაპირზე, ჟურჟევას ახლო, ჩეტას თავი მოუყრია და ბრძოლა უნდა დაიწყოსო, ანგელი და პეტრე მაშინვე გავიდნენ ღუნაიაზე და კომიტელების რაზმს შეუერთდნენ... თვითონ ტონკაც მივიდა საომრად გამზადებულ ჩეტებთან, თან მიიტანა ყვავილები და არაყი, იუნაკებს ყველას ჩამოუტარა: ღმერთმა გამარჯვება მოგცესთ თქვენს სამამულიშვილო საქმეშიო, ყოველ ხიფათისა და გაჭირვებისაგან გიხსნათო, და მერე შინ დაბრუნდა. ტონკას მოსვლამ ძალზე გაახარა კომიტელები და მათი პატრიოტული იმედები უფრორე აღაფრთოვანა. თუ ბებერი დედაკაცი იმ ზომამდე თანაუგრძნობს ჩვენს საქმეს და იმედიცა აქვს გამარჯვებისა, რომ თვისს შვილებს ჩეტაში აძლევს და გზას გვილოცავს, — ამბობდნენ ისინი — „მაშ რა აღტაცებით და სიხარულით მოგვეგებება სამშობლოში ხალხი საზოგადოდ და განსაკუთრებით ახალგაზდობაო!?!... მკითხველმა უკვე იცის, რა მწარედ გაუცრუვდათ იმედი ამ კეთილშობილ თავდადებულთ თავიანთ ღვიძლ ხალხზე... აღბად არ იცოდნენ, რომ ისეთები, როგორც დედაბერი ტონკა იყო, მთელს მილიონზე ერთი იბადება...

დედაბერი ტონკა რუშჩუკში დაბრუნდა, გულის ფანცქალით დაუწყო ლოდინი ოსმალეთის საზღვარზე მემამობეთა, რომელთაც, როგორც უთხრეს, სახელდობრ რუშჩუკიდან უნდა დაეწყოთ

თავიანთი მოქმედება. რამდენმამე კვირამ გაიარა ამ ლოდინში: იუნაკებზე არაფერი ისმოდა.

ერთბაშად ელვის სიმაღლეზე ხმა მოედო რუშჩუკსა: მემამბოხენი ვარდინის ქაობების ახლო გამოვიდნენო, სანაპიროს დარაჯნი გასწყვიტესო, ამის შემდეგ, რამდენჯერმე შეეტაკნენ ოსმალთს ჯარსაო, და ამ შეტაკებაში ზოგი იუნაკები დაიხოცნენ, ზოგი ტყვედ წამოიყვანეს, ბოლოს; თვითონ რაზმი მთლად გასწყდა და სარდლებიც ოსმალთ მსხვერპლნი შეიქმნენო... ეს ამბები რა გვარად დააძმარებდა რუშჩუკის ბოლოგარელთ, რომელთაგან იმდენი ახალგაზდობა წავიდა ჯერ ემიგრანტებად, და მერე მემამბოხეთა რაზმში, — მკითხველისათვის მიგვინდვია გამოსაცნობად... ცოტა ხანმაც გაიარა, და მთელი რუშჩუკი თავისის თვალით დარწმუნდა, რომ მემამბოხეთა დამარცხებაზე გავრცელებული ხმები მართალი ყოფილაო. ქალაქში ერთი მეორეზე შემოჰყავდათ ტყვედ დაქერილი დაქრილი მემამბოხენი, მათ შორის სტეფანე ყარაჯაც შემოიყვანეს; შემოჰქონდათ აგრედვე ოსმალთ გამარჯვების ნიშანი: ანძაზე ჩამოცმული თავები იუნაკებისა... ზოგ მშობელთ თვალი უბრმავდებოდათ და თვისის შვილების თავებსა სცნობდნენ, სწორედ იმ შვილებისას, რომელნიც ცოტა ხნის წინად სადღაც გაჰქრნენ...

ქალაქის ქუჩებზე ჰკვნესისა და ტირილის ხმა გაისმა... დედაბერს ტონკას ყველაზე მეტი ხვდა

იმ დროს: ჯერ იყო, თვისის ორ-ორის შვილის ამბავი არა იცოდა-რა, ცოცხლები იყვნენ თუ დახოცილნი, მერე—მწუხარებისაგან გაბოროტებულნი მშობელნი ჯავრს ტონკაზე იყრიდნენ... ზოგ-ზოგი დედა თავისის თვალთ ჰხედავდა, შვილი დამელუპაო, თანაც იცოდნენ, რომ მათი შვილები ამ უბედურებამდე დედაბერ ტონკას სახლში დაიარებოდნენ; გულმოსაკლავ ტირილითა და ღრიალით სხვა ქალებთან ერთად მოდიოდნენ ტონკას სახლის თანჯარებთან და ისე იყვნენ უბედურებით შეპყრობილნი, რომ არ იცოდნენ, რა სიტყვებით გამოეთქვათ თავიანთი წყევლა, გულისწყრომა და სიძულვილი ამ უბედურ ქალისადმი... ტონკამ მოაჯადოვა ჩვენი შვილები და „ბრუდე გზაზე“ დააყენაო... ამ დროს რა გენია ჰტრიალებდა ტონკას გულში, კალმით ვერ აიწერება...

ამასობაში თავისის შვილების, ანგელისა და პეტრეს, ამბავი მაინც არა იცოდა-რა; ტყვეთა შორის არა სჩანდნენ; არც რუშჩუკში მოტანილ მოჭრილ თავებთა შორის ერია მათი თავები... საცოდავი დედა ხან რასა ჰფიქრობდა, ხან რასა, და აუწერლად იტანჯებოდა... ბოლოს ორი დღის უკან, მისმა უმცროსმა ქალმა, ანასტასიამ, ტირნოვოს შოსეზე რომ ჰდარაჯობდა მთელი ის დრო, მოიბრინა და სთქვა, ტირნოვოდან ახალი ტყვეები მოიყვანეს და მათში ჩვენი ანგელიც ურევიაო. ეს ამბავი ქალაქის დედაკაცებისგანაც გაიგო ტონკამ;

ესენი გროვად თავს იყრიდნენ მისის სახლის ფანჯრებთანა და ერთი მითქმა-მოთქმა ჰქონდათ, ბებერი დედა და მისი შვილები უნდა ჩამოალრჩონო...

მართალია, დიდად სულგრძელი ადამიანი იყო ტონკა, მაგრამ ყველა ეს საშინელი ამბები, მეზობლების წყევლა და ნიშნის მოგება, მისის შვილების მომავალი ბედი—სულიერად სტანჯავდა და ზნეობრივად აუძლოურებდა ამ მოწამე-პატრიოტ ქალს თითქმის სასო წარეკვეთა საცოდავსა, ველარა ჰბედავდა უბედურებისთვის თვალი გაესწორებინა, ველარ ჰბედავდა თვითონ თავისის თვალით დარწმუნებულიყო, რომ მისს შვილებს საშველი გზა შეეკრათ, გაეგო მათი ამბავი, პირის-პირ დამდგარიყო მაზე გაბოროტებულ მცხოვრებთან... და აჰა, თავის სახლში ჩაიკეტა. ეშინოდა რუშჩუკის ქუჩებზე გამოსვლისა, სადაც სწორედ ამ დროს ამართულიყო საბედისწერო სახრჩობელები და ტყვეები ზედ გაჰყავდათ. უბედურებისაგან თითქმის გონ-დაკარგული საბრალო მოხუცი თავისს სახლში აქეთ-იქით ეწყვეტებოდა. ამ დროს ახლად მოყვანილ კომიტელებს გამოძიებითა სტანჯავდნენ. ბოლოს ველარ მოითმინა საშინელი სულიერი ტანჯვა, გამოვარდა სახლიდან და პირდაპირ სატუსალოსკენ გაექანა,—ჩემი შვილები უნდა ვნახო, რადაც უნდა დამიჯდესო; ჯერ კიდევ არ იცოდა, რომ უფროსი შვილი, პეტრე ბალკანში მოუკლეს

და სატუსალოში მარტო უმცროსი შვილი, ანგელი იჯდა.

მაგრამ სატუსალოში შესვლა ძნელი იყო. უფროსები ფრიად გააოცა დედაბრის ჯიუტობამა და გამბედაობამა, — ხუმრობა საქმე ხომ არ იყო მემამოხეთა ნახვა!... — ტონკა უბოდიშოდ გააგდეს. მაგრამ დედა-ბერი ტონკა ისეთი როდი იყო, რომ თვის გულისნადებზე ისე ადვილად ხელი აეღო! რამდენჯერმე ისევ მოვიდა სატუსალოში და ითხოვა, — შვილები მაჩვენეთო, მაგრამ მცველებს გული ვერაფრით მოუღობო და უწყალოდ ერეკებოდნენ იქიდან; ბოლოს კიდევაც სცემა ჟანდარმმა. ტონკამ კარგად იცოდა ოსმალთ მოხეელების ხასიათი. ყველა სატუსალოს მოსამსახურეებს საჩუქარი დაურიგა, — სატუსალოს უფროსიდან მოყოლებული თვით უკანასკნელ ზაფთიამდე. ტონკა ამ ხერხით ბოლოს, როგორც იყო ფონს გავიდა: დაჭერილები აჩვენეს. ტონკა ისეთნაირად მიეგება შვილსა და სხვა ტყვეებსა, რომ მასთან მყოფი ოსმალის მოხელენი სახტად დარჩნენ. ეგონათ, ცრემლად დაიღვრებო, ტირილით აქაურობას აიკლებსო... და ის კი არა, ტონკა სატუსალოში თავდაჭერით შევიდა, დამშვიდებული, მკაცრის შეხედულობით, ტუჩებზე გესლიანი ღიმილი უკრთოდა. რა ძალას ატარებდა თავის თავსა ტონკა, — ოსმალებს არ ეშინოდა და არც უნდა გაეგოთ.

სატუსალოში მოგიძღვნათ მთელი ბოლგარეთის

სამეფომა, — დაცინვით უთხრა ოსმალურად ტონკამა ტუსალებს, — თქვენ გეთაყვანეთ, მითხარით ერთი ბებერსა, თქვენში რომელი დაიდგამს ბოლოგარეთის მეფის გვირგვინსა, რომელი იქმნება ვალითაშა და სხვა, როცა ოსმალთ გაპრეკავთ?“

მერე მიუბრუნდა შვილსა და ბრაზმორეულმა საყვედურით აავსო.

— მთვრალი იყავ, თუ რა ღმერთი გაგიწყრა, როცა ბოროტ ხალხის ფეხის ხმას აჰყევი და უკულმართ გზას დაადექი?! რატომ შენს მოხუცს დედსკი არა ჰკითხე რჩევა?! იმას რომ დაჰკითხებოდი, გეტყოდა, რომ ოსმალთ სამეფო თვით ღვთისაგან არის კურთხეული და რომ ბოლოგარნი საუკუნოდ უნდა ტანჯვა-წვალებაში იყვნენ და რაიებად დარჩნენ!..“

ტონკამ ოსტატურად ითვალთმაქცა. კომიტელებიც რა თქმა უნდა მიუხვდნენ მისს ხერხსა, ჰკვიანი მოხუცი დედ-ბერი საწადელს ეწია. ოსმალებმა შეაქეს, ბარაქალა შენს ჰკუა-გონებასაო, „ყოჩალი-დედაბერი“ უწოდეს, მხარზე ხელი დაუცაცუნეს და ნება მისცეს, სატუსალოში, როცა გინდა, მაშინ მოდიო. ქურდსაც ბნელო ღამე უნდოდა. ტონკა ყოველ-დღე დადიოდა, თან მოჰქონდა საქმელი და ტანისამოსი როგორც შვილებისა, ისე ყველა მის დაქერილ ამხანაგებისათვის.

მთელი თვე დადიოდა ტონკა სატუსალოში და ჰპატრონობდა ტყვეებსა. ერთის თვეს უკან

სასამართლომ ზოგიერთ მეამბოხეთ სასჯელი შეუმსუბუქა, მათს შორის ტონკას შვილს, -- ანგელ ობრეტენოვს, — ჩამოხრჩობის მაგიერ საუკუნოდ სენჯან-დარკის ციხეში ჯდომა გადაუწყვიტეს, და მალე კიდევ წაიყვანეს ყველანი. დედაბერმა ტონკამ მოუგროვა ფული, საგზაოდ რაც ესაჭიროებოდათ, უშოვა; ერთის სიტყვით, თავის მხრივ ცდა არ დაუკლია, ძვირფას მოწამე-იუნაკების შავის დღისათვის, ცოტათიც არის, მაღამო დაედო.

2.

კუდი დღე დაუდგა დედაბერ ტონკასა! ორი უფროსი შვილი ხომ დაჰკარგა, მერე ქმარიც მოუკვდა, — ამხანაგმა მოსწამლა იმ აზრით, იქნება ტიხო ობრეტენოვის ფული და ქონება მე დამრჩესო. ქვრივი თითქმის ცარიელი დარჩა, ლუკმაპურის შოვნის სახსარი გაუწყდა, სარჩენი კი სამსამი ვაჟი და ორი ქალი კიდევა ჰყავდა. მაგრამ გული არ გაიტეხა დ მხნედ დაიწყო შრომა. შვილებისათვის ჰზრუნავდა, ოჯახს თავს დაჰფუსფუსებდა; მაგრამ არც სამშობლო ავიწყდებოდა.

განსაცდელის დრო იყო (1868—1871 წ.); პატრიოტული მოძრაობა დროებშით შეჩერდა ბოლგარელმა ახალგაზდობამ გულ-ხელი დაიკრიფა. ტონკას ის აწუხებდა, რომ რუშჩუკის სახრჩობელაზე დასჯილი მოწამეები თან-და თან ავიწყდებათო,

მათი ყველა პატრიოტიკისათვის ძვირფასი საფლავები მიწასთან სწორდებოდა, ზედ შამბი ამოდისო... და აჰა, მალულად დაიწყო სიარული,—გამოცხადებით სიარული არ შეიძლებოდა,—დასჯილთა სასაფლავოს სწმენდდა შამბისაგან, ჰრგავდა ყვავილებსა, უნთებდა სანთლებსა, მღვდელს ეხვეწებოდა, მალულად: ღამ-ღამე პანაშვიდი გადაუხადეო, წვითა და დაგვით ნაშოვნ უკანასკნელ ფულს იმაში ჰხარჯავდა, უბრალო მატურები ეყიდნა,—ზედ აწერინაბდა სახელსა, აწერინებდა როდისა და რისთვის დაიხოცნენ და ადგამდა საყვარელ საფლავებსა ამავე ღროს რის ვაი-ვაგლახით მოახერხა და ამოსთხარა სტეფანე ყარაჯის თავი. ამ თავს ზანდუკში მოწიწებით დღემდეც ინახავს. რა თქმა უნდა, სასაფლავოს მცველებს არ გამოეპარებოდათ, ტონკა როგორა ჰზრუნავდა თავისის ძვირფასის მიცვალებულთა საფლავებისათვის და პირველში ერეკებოდნენ იქიდან; მაგრამ ძღვენს აძლევდა, ზოგს აჩუქებდა რასმე და ამგვარად ყველას გული მოუღებო. მცველები ცოტ-ცოტათი შეეჩვივნენ ტონკასა და ჰშველოდნენ საფლავების მოვლასა.

როგორცა ვსთქვით, ყველას მიეძინა: მოძრაობის ნიშანწყალი არსადა სჩანდა, ერთი ცოცხალი სიტყვა რა არის, არსაიდან ისმოდა, არავინ იძახდა, —სამშობლოს ვუშველოთო; - ჩვენს გმირს ქალსაც სხვა მეტი არა დარჩენოდა-რა, ჰგლოვობდა

თავისს შვილებსა, არ ივიწყებდა დახოცილ მებრძოლთა და წამებულთა...

მაგრამ აჰა, დადგა 1871 წელიწადი. პატრიოტულმა მოძრაობამ კვლავ ფეხი აიდგა. დედაბერი ტონკა მთელის თვისის ძალღონით ჩაება ამ საზოგადო ფერხულში. განუღრეკელი ხასიათი და ზნეობრივი ძალღონე ტონკას ისევ შერჩენოდა. გარდა ამისა, ხუთი შვილი კიდევა ჰყავდა. მაშასადამე, კიდევ შეეძლო ბევრი რითიმე დაჰხმარებოდა თავისს დაჩაგრულს სამშობლოსა, ბევრი რამ შეეძლო შეეწირნა მისის განთავისუფლებისათვის... ტონკაც **ჰველაფრით** დაეხმარა, **ჰველაფერი** შესწირა...

ამ დროს სამოღვაწეოდ გამოვიდნენ ისეთი „მოციქულები“ თავისუფლებისა, როგორებიც იყვნენ ანგელ კინჩევი, დიაკონი ლევსკი და სხვ. ამათის მეთაურობით რუშჩუკში დაწესდა „ბოლგართ საიდუმლო კომიტეტი.“ პირველი კრება დედაბერ ტონკას სახლში ჰქონდათ. ამ კრებაზე დამსწრე ტონკამ ფრიად განაცვიფრა თვისის გულადობითა, მხნეობითა, გულ-გაუტეხლობითა. მთელი ღამე თეთრად გაათენა, წამ-და-უწუმ ეზოში გამოდიოდა, ათვალეირებდა ყველა კუთხეებსა, შეთქმულებს ჩუმად ყურს ხომ არავინ უგდებსო, მერე ისევ ოთახში შემოდდიოდა, სადაც მოლაპარაკება ჰქონდათ; დიდის აღტაცებით უსმენდა ნათქვამსა, კომიტეტის წევრებს ამხნეებდა, აფიცებდა, ამ

წმიდა ბრძოლას სულის უკანასკნელ აღმობხდამდე თავს ნუ დაანებებთო, უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე იბრძოლეთო. საშინლად უხაროდა, საქმე კვლავ აღიძრაო, წინანდელმა მსხვერპლმა, რომელშიც თვითონაც ედო წილი, — უქმად არ ჩაიარა, დათესილი თესლი მიწაში უხმოდ არ ჩაღაბა...

ახლა ისიც მოიგონეთ, რომ ეს ამბავი მაშინ იყო, როცა ოსმალები საშინლად სდევნიდნენ სამშობლოს გულ-შემატკივართა, როცა ყოველგან სახრჩობელები იყო ამართული, — მოწიწებით მუხლი უნდა მოიდრიკოთ ამ წმიდა დედაბრის წინაშე და შესძახოთ: სახელი და დიდება შენ, დიდებულო მამულის-შვილო! მართალია, აწმყო ბევრს არაფერს სანუგეშოს წარმოადგენს, მაგრამ მაინც გვწამს, რომ იმ ერს, რომელმაც დაჰბადა დედაბერ ტონკას მსგავსი ადამიანი, მტერი ვერას დააკლებს...

საიდუმლო კომიტეტი, ლევსკის აზრით. რუ-შჩუკში იმისათვის დაარსდა, რომ რუმინიასთან მისვლა-მოსვლა გაეადვილებინათ, და საზღვარგარეთიდან ბოლგარეთში ადვილად შემოეტანათ თოფ-იარაღი, აღკრძალული წიგნები და სხვ. ამიტომ, ყოველთ უწინარეს, ისეთი საიმედო ადგილი უნდა მოეძებნათ, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა დაემალნათ თოფ-იარაღი და აქ მოსული „მოციქულები“. დედაბერ ტონკასთანა საიმედო კაცს აბა ვის იპოვიდნენ! და აჰა, მისი სახლი აირჩიეს საწყობად და შესაკრებელ ადგილად. ამ აზრით,

ტონკასიანებმა დიდის სიფრთხილით სახლის ერთ-ერთ ოთახის ქვეშ ღრმად მიწა ამოსთხარეს, სადაც თოფ-იარაღი უნდა შეენახათ და, როცა საჭირო იქმნებოდა, რამდენსამე კაცსაც შეეძლოთ დამალვა. ტონკამ ყოველ შემთხვევისათვის ეზოში რამდენიმე პატარა კარებიც გააკეთა, თუ ვინცობაა უეცრად თავს დაესხმოდნენ, ტონკას სახლს გაუჩხრეკდნენ, დამალულებს შეეძლოთ ამ კარებიდან თავისთვის ეშველათ... გარდა ამისა, დედაბერმა ტონკამა, რომელიც კომიტეტის ბრძანებით ჰმოქმედებდა, რამდენიმე რუმინელი მენავეები მოიმხრო და რუმინიიდან მათს საშუალებით ყველაფერი შემოჰქონდათ, რაც კი საჭირო იყო მომავალ აჯანყებისათვის; ნავეებით მოტანილს ნივთებს ტონკა და მისიანები ღამით მიწის ქვეშ ჰმალავდნენ. ტონკასა, მისს ქალებსა და კიდევ რამდენსამე სხვა დედა-კაცებსა, რომელთა შორის დავასახელებთ, ნატალია ყარაველოვსა, ლიუბენ ყარაველოვის ცოლსა, რამდენჯერ შემოუტანიათ კაბებ ქვეშ დამალული ხმლები, რევოლვერები, წიგნები, გაზეთები და სხვ. რუმინიიდან რუშჩუკში!... ვინ იცის, რამდენჯერ კიდებულა მათი სიცოცხლე ბეწვზედა!... ტონკას უფროსი ქალი, პეტრანა, როცა საჭირო იქმნებოდა, წერილებს ატარებდა რუმინიასა, რუშჩუკსა და ტირნოვოს შუა და ასრულებდა სხვადა-სხვა მინდობილობასა კომიტეტისასა. პეტრანავე ჰკერავდა რაზმებისათვის დროშებსა... ამავე დროს

უმცროსი ვაჟი გიორგი, ტონკამ ოდესაში გაგზავნა, სამხედრო ხელობა ისწავლე, მალე გამოგვადგება შენი ცოდნაო... საზოგადოდ, ტონკა ამ დროს ბევრს რასმე აკეთებდა, ყველგან ერევოდა მისი კურთხეული დაუღალავი მარჯვენა... ვინ იცის, ვინ არ მოდიოდა მისს სახლში; ყოველთვის ბუზით ირეოდა ხოლმე ხალხი მისას ცნობის-მოყვარე მეზობლებს, რა თქმა უნდა, ეს ამბავი შეუმჩნეველად არ გამოეპარათ. ტონკას საბედნიეროდ, მეზობლებმა არ იცოდნენ ვინ ან რისთვის დადიოდნენ მასთან, და გადასწყვიტეს, ტონკა, ალბად, მკითხაობს და ეგ ამოდენა ხალხი კიდევ იმიტომ აწყდება მისს სახლსაო.

ამაობაში დადგა შემოდგომა 1875 წლისა, როცა უნდა მომხდარიყო საერთო აჯანყება; სხვადა-სხვა მიზეზთა გამო, აღარ მოხდა, მხოლოდ აქა-იქ მოახდინეს ამბოხება, როგორც მაგალითად ძველს ზაგორაში, შუმლაში, ჩერვენოვოდაში (რუშჩუკს ახლო) და სხვ.

რა თქმა უნდა, კვლავ იჩინა თავი ოსმალთ მტარვალობამა... რუშჩუკში მთავრობამ, უწინარეს ყოველთა, ყურადღება დედაბერ ტონკას მიაქცია, რომელსაც წინანდელი ცოდვები ისევ აწვა სულზე; იმისი შვილები — ნიკოლაი და გიორგი, იმ ხანებში ოდესიდან დაიბარეს, და იმ აჯანყებაში ერივნენ; ახლა ორივე დედის სახლში იმალებოდნენ; მათთან ერთად რამდენიმე მათი ამხანაგიც იფარავდნენ

თავსა. ერთს ღამეს ტონკას პოლიცია დაესხა თავსა. მაგრამ ვერც მემამოხენი იპოვნეს და ველარც სხვა რამე. გვერდის კარებიდან ყველამ დროითვე უშველეს თავსა,—უშველეს თავსა პეტრანამა და მისმა ძმებმაც, თორემ არც იმათ დაინდობდნენ... მიწისქვეშეთი თოფ-იარაღითა და წიგნებით იყო სავსე, მაგრამ ტონკამ იმდენი ითვალმაქცა, ისე ოსტატურად მოიქცა, რომ პოლიციამ ველარ აღმოაჩინა .. მართალია, მთავრობა პირჩალა-გამოვლელბული დარჩა, მაგრამ მაინც თავისას გაიძახდნენ,—დედა-ბერი ტონკაა, რაც არისო, ის არ იყო, ასე აშკარად რომ ჩააყენა თავისი შვილები მემამოხეებში?! ემუქრებოდნენ—სახრჩობელა არ აგცდებო! დედაბერი ტონკა ქრისტეს აჩუას დაემსგავსა, იცინოდა, ხუმრობას მოჰყვა:

—დამაცადეთ, მალე ხელახლა გავთხოვდები,—სერიოზულად ეუბნებოდა ოსმალთ მრისხანე მოხელეებსა, როცა ისინი ხელახლა მისს ოთხს მემამოხე შვილს მოაგონებდნენ.

—ეს შვილები, მართალი უნდა სთქვას კაცმა, როგორც მინდოდა, ისეთები ვერ გამოვიდნენ. მაგრამ ახლა ვეცდები, სულთანის დუშმანები მეტად არა ვშობო...

მოხელეები ძალა-უნებურად იცინოდნენ ნწწლის დედა-ბრის, ან როგორც ეძახდნენ, ამ „ხოჯა კომიტის“ მასხარობაზე, და ჯერხანობით არ იქერდნენ.

თავისუფლება კი დედა-ბერ ტონკას ძალიანა სჭირდებოდა, რადგან საქმე იმდენი ჰქონდა გასაკეთებელი, რომ ძლივსღა ასდიოდა. რუმჩუკის სატუსალო, როგორც ბევრ სხვაგან, სავსე იყო ბოლგარელ პატრიოტებითა, რომლებზედაც მთავრობამ ეჭვი აიღო, რევოლიუციაში მონაწილეობას იღებენო. ბევრი შენიშნულები, მათ შორის ტონკას შვილები ნიკოლაი და გიორგი,—გაიქცნენ რუმინიაში და ჟურჟევოში სცხოვრობდნენ ლუკმაპურის სახსარ-გაწყვეტილნი. საჭირო იყო, რადაც უნდა დასჯდომოდათ, დახმარებოდნენ ორსავე,—დაჭერილთაც და გადახვეწილთაც. აი, ამ წმიდა საქმის დახმარებას შესწირა სავსებით მთელი თავისი ძალ-ღონე გმირ-პატრიოტმა ტონკამა თვითონ ღვთის განაჩენი არა ებადა-რა საცოდავსა და ამიტომ ყოველი ცისმარე დღე დაწანწალებდა რუმჩუკელ ბოლგარელთა სახლებსა და დუქნებში, ფულებსა და შესაწირავს აგროვებდა ამ წმიდა საქმისათვის.

საბედისწერო 1868 წლიდან დიდი ხანი გავიდა; ბოლგარელები ამ დროის განმავლობაში კულისხმაში ჩავარდნენ; —დედა-ბერ ტონკას წინანდებურად არა ჰლანძღავდნენ, არ ათრევდნენ, არა აწყევლიდნენ და ვისაც რა შეეძლო, არ უჭერდნენ. ისიც შეგროვილს ფულებს ჯერ სატუსალოში ჰიარბენინებდა, სადაც წინანდებურად, თავისუფლად შეეძლო შესვლა, —სატუსალოდან დუნაიზე

გადიოდა გადახვეწილებთან, აცმევდა, აქმევდა, ასმევდა ყველასა; უკან მათი საცვლები და ტანისამოსები შინ მოჰქონდა, ჰრეცხდა, აკერებდა, მერე ჟურჟევოში გაჰქონდა; და, ამგვარად დარბოდა, ფაცა-ფუცში იყო, ჰზრუნავდა, დღესა-და-ღამეს ასწორებდა მუშაობაში თვისის უბედურ თანამოძმეთათვის. ცუდი დღე დაადგებოდათ ბოლგარელ ემიგრანტებს, რომ ღმერთს მათთვის ჟურჟევოში არ მიეცა მხნე მოსიყვარულე თავისუფლების საქმისა და მისთვის მებრძოლთათვის თავდადებული დედაბერი ტონკა!...

1876 წ. ახალი მწუხარება და უბედურება დაატყდა თავს დედაბერ ტონკასა. მისი რუმინიაში გაქცეული შვილები ჩუმად შემოიპარნენ სამშობლოში, „მოციქულობა“ იკისრეს და მხნედ შეუდგნენ ქადაგებას და ხალხის მომზადებას საერთო აჯანყებისათვის. აჯანყება მოხდა კიდევცა, — და აქ, ტონკას ეს ორი ვაჟიც დაელუბა: გიორგი ოსმალეებთან ბრძოლაში მოჰკლეს, ნიკოლაი ცოცხალი შეიპყრეს და ხუნდებ-გაყრილი, სხვა იუნაკებთან ერთად რუშჩუკში მოიყვანეს, აქედან კიდევ სენჯან-დარკის ციხეში გაგზავნეს, სადაც, შვიდი წელიწადი იყო, მისი უფროსი ძმა, ანგელი, იტანჯებოდა...

ტყვეები დიდის ამბით გააცილეს... ოსმალნი მაშინ ძალზე დათქრდნენ და საგონებელს ჩავარდნენ. მართალია, ოსმალნი მეთამბოხეთ სასტიკადა

სჯიდნენ, ამ შემთხვევაში მათმა გულმა შებრალება არ იცოდა, და მაინც, დღეს რომ ერთს ალაგას აჯანყდებოდა ხალხი, ხვალ მეორე ადგილას იჩენდა თავს იმნაირივე აჯანყება. და თან-და-თან სერიოზული და საშიში სახე ეძლეოდა ამ ამბოხებასა. საქმე უარესად მწვავედებოდა და ოსმალები დაფიქრდნენ, — ბოლგარელები არა ხუმრობენო!.. თვითონ ბოლგარელთ მხნეობა და გამბედაობა მოიკრიფეს, თავი მალა აიღეს. როცა ჰაჯი დიმიტრის და სტეფანე ყარაჯის ამხანაგებს სწყევტდნენ, ბოლგარელები თავზარ-დაცემულნი თავიანთს სოროებში ძვრებოდნენ დასამალავად და ფიქრსაც კი ვეღარა ჰბედავდნენ, ასე თუ ისე, აშკარად გამოცხადებინათ თავიანთი თანაგრძნობა ოსმალებისაგან დევნილ და ათვალისწინებულ თვის მოძმეთათვის. ახლა კი, 1876 წ., ტყვეებს ხელში ყვავილებით ასობით აცილებდნენ ბოლგარელნი ქალი თუ კაცი... დედა-ბერი ტონკა, ამაყად თავ-აღებული ყველაზე წინ მიდიოდა, თვის შვილს მოსდევდა, ხმა-მალლა ლაპარაკობდა: ეს ოთხი შვილი შევსწირე თავისუფლებისათვის ბრძოლასაო! თანაც უმატებდა, — ახლა კიდევ სხვა ოთხიც რომ მყავდეს, იმათაც ვანაცვალებდი იმავე თავისუფლების ბრძოლასაო! .

1888 წ. სენ-სტეფანეს ზავის შემდეგ, დაობლებულ დედა-ბერს ტონკას უდიდესი ბედნიერება ეღირსა: თვისს მრავალ-ტანჯულს მოხუც გულზე მიიკრა თვისი შვილები მცირე აზიის ცი-

ხიდან გამოშვებულები. პირველი ნიკო დაბრუნდა, ციხეში ორი წელიწადი იჯდა. ანგელი მერე გამოუშვეს. იმასა და მისის შვილის ამხანაგს ოსმალეთის მთავრობა დიდ ხანს არ უშვებდა, — ჰაჯი-დიმიტრის ამხანაგები პოლიტიკური დამნაშავენი კი არა, უბრალო ავაზაკები არიანო.

დედა-ბერი ტონკა, ყველასაგან დავიწყებული და თავ-მინებებული, დღესაც ცოცხალია. მასთან ერთად სცხოვრობენ მისი ციხიდან გამოშვებული ორი ვაჟი, რომელთაც ვითარცა „არა-საიმედოდ“ (რა სისაძაგლეა, მკითხველო!) ყოველ დღე დააწოწიალებენ პოლიციაში, ჯაშუშებს უჩენენ, ნებას არ აძლევენ რამე გააკეთონ... მთელი მისი სიმდიდრე, მისი წარსული ცხოვრება მოგონებაა გავლილის ამბებისა, რომელთაც ყველას დიდის სიამოვნებით უზიარებს ხოლმე, ვინც კი მისს სანახავად მიდის. განსაკუთრებით ამაყოფს სტეფანე ყარაჯის თავის ქალათი, რომელსაც მოწიწებით თავის ზანდუკში ინახავს...

მისის უფროსის ქალის, პეტრანასი, და მეხუთე ვაჟისა, ტანასისა, არა ვიცი-რა. უმცროსი ქალი, ანასტასია კი, ცოლადა ჰყავს ბოლგართა ნიჭიერს მწერალს და სახელოვანს პოლიტიკურს მოღვაწეს, ზაქარია სტოიანოვს.

V

ლიაკონი ლევსკი.

I

სხვა მრავალთა თავდადებულ მამულისშვილთა და მებრძოლთა შორის, რომელთაც თავისი ქვეყნის ბედნიერებასა და კეთილდღეობასა, უმეტეს შემთხვევაში, თავისი სიცოცხლე შესწირეს, ერთი უპირველესი და უბრწყინვალესი ადგილი **ლიაკონ ლევსკის** უჭირავს. ამ შესანიშნავ მამულისშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა ახლა გვსურს მკითხველს გავაცნოთ.

როგორც ახლავე დავინახავთ, აწინდელი განთავისუფლებული ბოლგარეთი ყველა თავისს შვილებზედ მეტად ლევსკის უნდა უმადლიდეს; განთავისუფლებისათვის ოსმალთ-მიერ დამონავებულის ბოლგარელ ხალხის მომზადება ლევსკიმ დაიწყო; ლევსკიმ შეუწყო ხელი მომავალის ბრძოლის სამზადისსა, თუმცა სახრჩობელამ არ დააცალა ამ სამზადისის ფრთის გაშლა ენახა. კიდევ იმიტომაა, რომ თავისუფლებისათვის მებრძოლთა შორის პირველს ლევსკის—და ჯერ-ჯერობით ერთად-ერთს—აუგეს ძეგლი მადლიერმა ბოლგარებმა თავისის სამშობლოს სატახტო ქალაქის ერთ-ერთს მოედანზე.

ვანილი ლევსკი დაიბადა 1837 წ. ქ. კარ-

ლოვოში (რუმელიას). მშობლები მეტად ღარიბები ჰყავდა. მამის სიკვდილს შემდეგ მთელი ოჯახი ულუკმა-პუროდ დარჩა. მაშინ ცხრა წლისა იყო ვასილი და ადგილობრივს სამოქალაქო სასწავლებელში სწავლობდა. სწავლაში მეტის-მეტს ნიქს იჩენდა მომავალი მებრძოლი მამულისათვის.

14 წლისა რომ შეიქნა, ბიძამ, ჰაჯი ვასილიმ, ქ. ძველზაგორაში წაიყვანა. ჰაჯი ვასილი არქიმანდრიტად იყო ერთის ბოლგართა მონასტრისა. აქ, ბერებ-შორის, ლევსკიმ სამი წელიწადი დაჰყო. ემსახურებოდა თავისს ბიძასა და ამავე დროს იქაურს სასწავლებელში დადიოდა.

შემდეგ ვ. ლევსკის ისევ კორდოვოში ვხვდავთ, სადაც ამაოდ დაეძებს რასმე სამუშაოსა. ბიძამ, არქიმანდრიტმა ჰაჯი ვასილიმ, ურჩია, ბერად აღიკვეცეო. ბერობა ბიძამ ლევსკის იმიტომ ურჩია, რომ ძმისწულის ბერობა მისთვის პირადად სარფა იყო. ჯერ ერთი, ნათესავია და საიმედო თანაშემწე მეყოლება „ნებაყოფლობითის“ საჩუქრებისა და შესაწირავის მოგროვებაშიო, მეორეც, თვითონ ღარიბია და ბერობა უზრუნველ ლუკმა-პურს გაუჩენსო, დაჯდეს და სჭამოსო.

ვასილმა ჯერ უარი უთხრა ბიძასა, ბერად არ შევალო. სწავლა სწყუროდა და სთხოვა, როგორმე დამეხმარე და სემინარიაში მიმაბარეო. ჰაჯი ვასილი დასთანხმდა, სემინარიაში მიგაბარებ, სწავლის დროს ფულითაც შეგეწევია და ჩემს სიკვ-

დილს შემდეგაც მთელს ჩემს ქონებას შენ დაგიტოვებ, მხოლოდ ბერად უეჭველად უნდა აღიკვეცოვო. თუ ბერად არ წამოხვალ, შიმშილითაც რომ მოკვდე, არ მოგხედავო... მეტი გზა არ იყო, დასთანხმდა და 19 წლის ლევსკი ეგნატეს სახელით ბერად შესდგა.

რომ აღიკვეცა, სამის დღის შემდეგ ვასილი ქ. კარლოვში სვიატოგორის მონასტერში წაიყვანეს. აქ ორმოცი დღე ამარხულეს. ამ ორმოცის დღის მარხულებითა და ლოცვით უნდა შეჩვეულიყო მოთმინებასა და სიმშვიდესა, ამ ქვეყნით განდგომასა.

მარხულობის გათავების შემდეგ დიაკონი ვასილი ერთს კარდოველ მასწავლებელს მიეხარა და, ის-ის იყო, სწავლა უნდა დაეწყო, ისე გაზაფხულზე მისი ბიძა, არქიმანდრიტი ჰაჯი ვასილი, მოვიდა და თავისს ნათესავს, ახლა კი იერარქიულად ხელქვეითს, უბრძანა, სოფლები უნდა დავიარო, გამომყევი, კულუხის აღებაში მიშველეო ვასილს ბარემ ემძიმებოდა გაყოლა, მაგრამ რას იზამდა, გაიმაგრა გული და გაჰყვა.

ბიძასა და ძმისწულს შორის განხეთქილება უფრო გამწვავდა, წამ-და-უწუმ ჩხუბი და აყალ-მაცალი ჰქონდათ ხოლმე, ამიტომ რომ ლევსკი უარს ამბობდა, ეს დამამცირებელი ხელობა ჩემი საქმე არ არისო. სოფელი რომ მთლად დაიარეს, ბევრი არა უკლდა-რა, რომ არქიმანდრიტი და დიაკვანი ერთ-მანერთს გაშორებოდნენ.

1860 წლიდან ახალი ხანა იწყება ვასილის ცხოვრებისა. ამ წელიწადს მისი ბიძა იერუსალიმს წავიდა, ხოლო ძმისწულს გროში-კაპეიკი არ დაუტოვა სარჩოდ. ეგ არაფერი, თავისი ცხენიც კი იმას მიუგდო: ჩემ ჩამოსვლამდე შეინახეო. ძმისწულმა ჰკითხა:

— ბატონო, ამოდენა ხანს ან მე რა ვქამო და ან ცხენი რითი გამოვკვებოვო?

არქიმანდრიტმა უპასუხა;

— ითხოვე და, რაც მოგცენ, იმას დასჯერდი. ანაფორა მაშ რიდასთვის გაცვია, თუ არ ამისათვისო?!

ბიძის წასვლის შემდეგ ლევსკი დედასთან წამოვიდა და დღეს-ხვალობით მუშაობით თავს ირჩენდა. ბუნებითვე ჰქონდა თანდაყოლილი სიძულვილი ყველა წურბელა და შემავიწროებელთა, — ბერებისა, ბერძენთა, ჩორბაჯრებისა, (ვაჭრებისა) და ოსმალთა; ახლა კი, რაც ბიძის წყალობით დამცირება და შეურაცხყოფა აიტანა, ეს სიძულვილი უფრო გაეზარდა. თვითონ ცხოვრებამ გარდაქმნა ბერი თავისუფლებისათვის თავგამოდებულ მებრძოლად. მართალია, ლევსკი ემდუროდა თავისს აწმყო ცხოვრებასა, ეტანებოდა უკეთესს მერმისსა, ეძებდა ღონესა და საშუალებასა ამ უკეთესის მერმისის მისაღწევად, მაგრამ იმ დროს ბრუნდი, გაურკვეველი

წარმოდგენა ჰქონდა ყოველისავე. და, ერთმა ღმერთმა უწყის, ლევსკი რა იქმნებოდა, რომ, მის ბედად, კარლოვოში ცოტას ხნით მაინც ბოლგართა ცნობილი მსწავლელი და პატრიოტი, რაკოვსკი, არ მოსულიყო. რაკოვსკის ჩვენი ლევსკი მაშინადვე გაეცნო. რამდენადაც ვიცით, ლევსკი რაკოვსკიმ დააყენა გზაზედ, იმან გაუღვიძა სამშობლოს სიყვარულის გრძნობა, იმის წყალობით დაიწყო ზრუნვა ლევსკიმ პოლიტიკურ თავისუფლებისათვის, და შემდეგში მთელი მისი მოღვაწეობა სამშობლოს საბედნიეროდ და პოლიტიკურ თავისუფლების მოპოვებისაკენ იყო მომართული... ვასილმა თავი ანება ბერებსა, და გარემოიკრიბა კარლოვოს მოწინავე ახალგაზდობა და უხსნიდა: მტერს მტრულად მოვეპყრათ, თავისუფლება უნდა მოვიპოვოთო. სულ იმასა ლაპარაკობდა — რა გზითა და საშუალებით ვიხსნათ ჩვენი დამონაგებული ბოლგარეთიო. მაშინდელ მის ამხანაგთაგანი, შემდეგში ბევრი საუკეთესო მებრძოლი დადგა თავისუფლებისათვის.

ამასობაში არქიმანდრიტი ჰაჯი ვასილი იერუსალიმიდან დაბრუნდა და მაშინადვე უბრძანა ლევსკის, გამოძეე, კულუხები უნდა მოვაგროვოთო. ლევსკიმ გადაწყვეტილი უარი უთხრა. ამის შემდეგ ბიძა და ძმისწული საბოლოოდ გაშორდნენ ერთმანერთსა. ლევსკის უხაროდა, ძლივს დავახწიე თავი იმ ჯოჯოხეთსა, სადაც ახალგაზდობაში სული

ამოვირთვი და ისედაც გამწარებული სიცოცხლე უარესად გავიმწარეო.

მაშინდელ ბოლგართათვის აღთქმის ქვეყანად სერბია და რუმინია ითვლებოდა. ვასილმაც იქით გადასწყვიტა წასვლა. გაგონილიცა ჰქონდა, იქ, ღუნაის გაღმა, ბევრი მამულიშვილია გადახვეწილი, თავის მშობელ ერის განთავისუფლების აზრით გამსჭვალულიო. მაგრამ იქ გადასვლას ბევრი დაბრკოლება ელოებოდა წინ. ჯერ ერთი, საგზაოდ ფული იყო საჭირო. რის ვაი-ვაგლახით იშოვნა ნაცნობ-მეგობრებისაგან რამდენიმე ლირა; გაჰყიდა თავისი ზოგიერთი საჭირო შესამოსელი და იქიდანაც აიღო ცოტაოდენი; ნათესავეებმა **ქეზილემე** (მოწმობა) აშოვნინეს პლოვდივაში **თისქერეს** (პასპორტის) ასაღებად, წაიყვანა ბიძის ცხენი,— ამდენი ხანი ვემსახურე და ეს მე მერგებაო, და კარლოვოდან გაჰქრა.

ცხენის დაკარგვა რომ შეიტყო, ჰაჯი ვასილი მაშინვე ძებნას შეუდგა, თანაც ძმისწულს ემუქრებოდა, ციხეში უნდა ამოვაყოფინო თავიო. მაგრამ ვასილი კვალ-წმინდად განქრა. საჩქაროზე პლოვდივაში მიიქრა, აიღო პასპორტი და სერბიაში გასწია ნიშაში რომ მივიდა, ცხენი გაჰყიდა, შავი ანაფორა გადიძრო, თმა გაიკრიჭა, ვასილი ივანოვი დაირქვა, და 1862 წ. მარტის თვეში საზღვარს გადაახწია.

ერთი გარემოება იყო მიზეზი, რომ ლევსკი

სახელდობრ სერბიაში გადაიხვეწა და არა სხვაგან. იმ ხანებში ბელგრადელ სერბთა და ამ ქალაქში გარნიზონად მდგარ ოსმალთა შორის დამოკიდებულება მეტად გამწვავდა. სერბებს უნდოდათ ოსმალთა განდევნა, და ამ განდევნის აზრი მთელს ქალაქს მოეფინა; წამ-და-უწუმ მოელოდნენ ჩხუბის ატეხასა და სისხლის ღვრასა. სერბები ამ ჩხუბისათვის ემზადებოდნენ; ამ ჩხუბს მოუთმენლად მოელოდნენ ბოლგარიიდან გადმოხვეწილნიცა, გულით უნდოდათ საზიზლარ ოსმალთ გამკლავებოდნენ, თუნდაც უცხო მხარეში, და ყოველ მხრიდან ბელგრადში იყრიდნენ თავსა...

აი, ამ მიზეზით წამოვიდა ლევსკი სერბიაში... აქ მაშინადვე მიეკედლა ერთს დიდს გუნდს, რომელიც ბოლგარელ ემიგრანტ ვოლონტერთა შეედგინათ, შიგ ითვლებოდა 800 კაცი; ამ გუნდის შესანახად თავადმა ბოგოროდიმ, მერე აღმოსავლეთ რუმელიის გენერალ-გუბერნატორმა, 5,000 ლირი შესწირა. ამ გუნდის შედგენის ერთი მოთავეთაგანი და წინამძღოლი რაკოვსკი იყო.

1862 წელს მაისში სერბთა და ოსმალთა შორის ომი მართლაც ასტყდა. ციხეში მყოფმა ოსმალთ გარნიზონმა ქალაქს თოფ-ზარბაზანი დაუშინა, ქუჩები სისხლით მოირწყო; ასტყდა გაცხარებული ბრძოლა და ეს ბრძოლა იმით გათავდა, რომ ციხეში მომწყვდეულმა ოსმალთ გარნიზონმა სერბთა წინაშე ქედი მოიხარა, თავისი თავი

დამარცხებულად აღიარა. ამგვარად, გამარჯვება სერბთა დარჩათ. ამ უკანასკნელთ ბოლგართა გუნდმა გაამარჯვებინა. ბოლგარნი სერბებზე აღრე ეძგერნენ ოსმალთა და, სამის დღის მამაცურად და თავგამოდებით ბრძოლის დროს, იქ ამოჰყოფდნენ ხოლმე თავსა, სადაც უფრო საჭირო იყო მიშველება. დამსწრენი მოგვითხრობენ, რომ დიაკვანმა ლევსკიმ იმ დღეს გააკვირვა ყველანი თავისის მამაცობითაო. პირველად ის ავიდა თურმე ხმალ ამოწვდილი ციხის ერთს კოშკზედ, სადაც ოსმალნი ძალიან გაუძალდნენ, მაგრამ მაინც ამოსწყვიტეს.

ბოლგარელი ემიგრანტნი ოსმალ-სერბთა ბრძოლაში, როგორცა ვსთქვით, დიდს მონაწილეობას იღებდნენ. მაგრამ მარტო იმისათვის არ იბრძოდნენ, აქაო-და ჩვენის სამშობლოს მტერნი არიანო. არა, ამ შემთხვევაში სხვა იმედებიცა ჰქონდათ. ახლა ამათ რომ მოვეხმარებით, როცა ჩვენის სამშობლოს განთავისუფლებას მოვინდომებთ, ესენი ჩვენც მოგვეხმარებიანო. თვითონ სერბიის მთავრობაც იმედს აძლევდათ. სანამ ჰგრძნობდნენ, ბოლგართ შეუძლიათ ჩვენი შველაო, გადმოხვეწილთ ეფერებოდნენ და აიმედებდნენ; თვითონ სერბიის მთავარი თავისის პირით დაჰპირდა რაკოვსკისა და ბელგრადში მყოფ ბოლგართა სხვა სარდლებს: დიდს ბოლგარულს გუნდს შეგადგენინებთ, ისეთს გუნდს, რომ სერბიიდან თამამად ბოლგარეთში შეხვიდეთ და ხალხი ააჯანყოთო.

მაგრამ აჰა, სერბთა და ოსმალთა შორის ზავი ჩამოვარდა. სწორედ ამ დროს სერბთა მთავრობამ ბოლგარელ გადმოხვეწილთ სულ სხვა კილოზე დაუწყო ლაპარაკი. გადმოხვეწილნი ეხვეწებოდნენ: „ძმა ძმისთვისაო, შავის დღისთვისაო,“ თუ რასმე გვიშველით, ახლაო, თოფ-იარაღი გვჭირდება და აბა თუ გაიმეტებთო. მაგრამ მთავრობა ხან რას მოიმიზნებდა, ხან რასა და თავიდან იშორებდა.

ზოგს გადახვეწილს მოსწყინდა ცუდად ჯდომა, დროს კარგვა და იმის ლოდინი, აცა სერბები როდის გამოგვიწვდიან ძმურად ხელსაო. რის წვითა და დაგვით თავისის ხარჯით შეიარაღდნენ და ოსმალთ საზღვრისაკენ გამოსწიეს. ეს ამბავი სერბიის მთავრობამ შეიტყო. ბრძანება გასცა, ყველანი დაიჭირეთ და ბელგრადში წამოასხითო. ბელგრადში სასტიკად დასაჯეს მომავალი მებრძოლნი. ასეთმა საქციელმა სერბიის მთავრობისამ ბოლგარელ პატრიოტებს ნაოლადა დაანახვა, რომ სერბია არამცთუ არ დაგვეხმარება ჩვენის ხალხის განთავისუფლების საქმეში, პირიქით, ხელს შეგვიშლის, რაც კი შეეძლებაო. სერბიის მთავარმა პირდაპირ გამოაცხადა: „სერიოზული საპოლიტიკო მოსაზრებანი ნებას არ მაძლევენ ამ ჟამად ძმათა-ბოლგართა დავებმაროვო“... სერბიის მთავრობის ამ პირდაპირის უარის შემდეგ, მოუსვენარ ბოლგართ ბელგრადიდან გუდა-ნაბადი ააკრეფინეს: სადაც გინდათ, იქ წადით, თქვენის გულისათვის

ოსმალი ვერ მოვიმდურებთო. ემიგრანტებს სერბის პოლიციამ დევნა დაუწყო, მოსვენებას არ აძლევდა, რა არი, ჩქარა მოგვწყდით თავიდან, ჩვენი სამთავროდან გაიკრიფენითო. ხოლო მეთაურთა და გავლენიანთ პირ-და-პირ უთხრეს—დაუყოვნებლივ დასტოვეთ სერბის საზღვარიო. ასეთი ბრძანება გამოუცხადეს ყველა სარდალთა, და მათ შორის, რაკოვსკისაც. უმრავლესობა მათგანი—უგროშ-კაპეიკოდ, მშიერ-მწყურვალნი, ჩაუცმელ-დაუხურავნი—„წმიდა რუსიანიაში“ წავიდა.

რუმინიაშივე წავიდა ლევსკიც, რომელმაც წინასწარ ბელგრადის სატუსალოც გაიცნო, სადაც შემდეგის შემთხვევისა გამო მოემწყვდა. ის-ის იყო, ბელგრადის ბრძოლა გათავდა; ბოლგართა გუნდი, რომელიც ამ ბრძოლაში მონაწილეობას იღებდა, ჯერ კიდევ სულ არ გაეშვათ. სერბის მთავარმა მათი დათვალიერება განიზრახა. რომ დაათვალიერა, მეომრებს ლაპარაკი დაუწყო. სხვათა შორის ჰკითხა, ომის წესებს რადა სწავლობთო, ან თოფ-იარაღი რად გინდათო? ამ ლაპარაკს რაკოვსკი შეესწრო. სხვა-და-სხვა სადიპლომატიო მოსაზრებათა გამო, ყველა ემიგრანტების მაგივრად, საჩქაროდ უთხრა: ბოლგარიიდან გადმოხვეწილთ რაიმე პოლიტიკური მოსაზრება არ ამოქმედებსთ, ჩვენ გვინდა ოსმალით შევესიოთ და ჩვენი მატერიალური მდგომარეობა გავაუმჯობესოთ, პირადი ინტერესები გვაქვსო. ესე იგი. რაკოვსკის ნათქვამიდან ის გამოდიოდა,

რომ ბოლგარელ ემიგრანტთ განზრახვა აქვსთ ოს-
მალნი გასძარცვონო.

— საზიზლარი! — დაიძახა ბრაზით აკანკალებულმა
იქავ, მახლობლად, მდგარმა ლევსკიმ. — რაკოვსკიმ
როგორ გაბედა და ჩირქი როგორ მოსცხო თავი-
სუფლების იმ დიადსა და წმიდა საქმესა, რომლის
გამარჯვებისათვის ჩვენ ყველანი და თვით ისიც
მზადა ვართ თავი დავსდოთ! — ლევსკიმ ეს არ
იკმარა; რაკოვსკი ნიშანში ამოიღო და თოფი
ესროლა, მაგრამ, საბედნიეროდ, ააცდინა. რო-
გორცა ვხედავთ, სამხედრო წესი დაარღვია ლევ-
სკიმ. მთავარმა ბრძანა სატუსალოში დაამწყვდიეთო.
მაგრამ სატუსალოდან, ამხანაგებისა და თვით
რაკოვსკის დახმარებით, ერთის კვირის შემდეგ
გამოუშვეს.

3

„საჩემო საქმე, — ამბობდა ლევსკი, — აქ, სა-
ზღვარ-გარედ არაფერიაო, ტყუილად დროსა
ვკარგავო. ვისაც თვისთა მოძმეთა მოხმარება და
შველა ჰსურს, მათს შორის უნდა ტრიალებდენო.
„მეორე ნაპირას“ დგომა და იქიდან ძახილი — ნუ
გეშინიან, მე აქა ვარო, ბევრი ვერაფერი ნუგეშიაო.

ცოტას ხანს დარჩა რუმინიაში ლევსკი, მერე
გადასწყვიტა სამშობლოში დაბრუნებულიყო...
კარლოვოში თვისის საერო ტანისამოსით აშკარათ

გამოჩენა ვერ გაჰბედა. ჯერ, სანამ ბერად გამოი-
ცვლებოდა, დედასთან იმალებოდა. მისი დაბრუ-
ნება არქიმანდრიტმა ჰაჯი ვასილმაც შეიტყო. ბიძა
ისევ გულმოსული იყო ძმისწულზედა ცხენის გამო
და დაეშურა მისს ნახვასა.

— შე ასეთ-ისეთო, ამდენი ხანი სად დაეხეტებოდი?
— დაუყვირა არქიმანდრიტმა ძმისწულს ნათესავურის
მისალმების მაგიერ.

ეგნატე ბერმა იფიქრა, რად დავუმალო ჩემი
თავგადასავალიო და ყველაფერი დაწვრილებით
უამბო. არქიმანდრიტმა ცეცხლი მოიკიდა.

— აბა დამაცა, თუ ოსმალებთან არ დაგაბეზლო!
— წამოიძახა ბრაზით გაშმაგებულმა ბიძამა. „გადა-
რეულ“ ძმისწულის გულწრფელმა ლაპარაკმა პირ-
თამდე მოუყარა მოთმინების ფიალა.

— თუ რასმე მკითხავენ, ვეტყვი, ბიძა-ჩემმა გამგზავნა
„მოსკოველთა“ (რუსთა) მოსაყვანათ-მეთქი, — მაში-
ნადვე სიტყვა მოუჭრა „ბერმა“.

არქიმანდრიტმა უთხრა — ჯანდაბას შენი თავიო,
და გაშორდა....

დედამ კი ამასობაში შვილს დიაკვნური ტანი-
სამოსი შეუკერა, და ვასილმაც, თითქო აქ არაფერი
ყოფილაო, ქალაქში სიარული დაიწყო: ინახულა
თავისი ძველი ნაცნობ-მეგობრები, გაიცნო ახლები,
გარს შემოიკრიბა ახალგაზდობა, და, თუმცა ფრთხი-
ლად, მაინც მხნედ შეუდგა პროპაგანდას...

ასე გაიარა რამდენმამე თვემ. ლევსკი თავი-

სუფლად თავისს საქმეს აკეთებდა. ერთბაშად ხელი აუსვეს და პლოვდივის ციხეში ჩასვეს. პირველში კარგად არავინ იცოდა, რა ჰბრალდებოდა ლევსკის. თვითონ ლევსკისა, მისს ნათესავეებსა და მეგობრებს ეგონათ, ოსმალთს მთავრობამ აღბად როგორმე გაიგო სერბიაში მისი მოღვაწეობაო, და ამიტომ ყველანი დალონდნენ: ცუდი დღე დაადგებაო.

თურმე სულ უბრალო რამა ყოფილიყო. მთავრობას მოაგონდა, არქიმანდრიტი ჰაჯი ვასილი ამ ერთის წლის წინად თავისს ძმისწულს ცხენის მოპარვას აბრალებდაო და ახლა უნდა დავიჭიროთო. როგორც მომჩივანს, მამა არქიმანდრიტსაც შეატყობინეს. ბიძას მოერიდა თავისს საშიშ ძმისწულისა და საჩივარი უკანვე გამოიტანა. ლევსკი თავისის დანაშაულისათვის რამდენიმე თვე იჯდა ციხეში და მერე გამოუშვეს. ამგვარად, გაიგეს, რომ მთავრობას არა სცოდნია-რა იმისი, თუ სად იყო, ან რას აკეთებდა. „დიაკვანი ლევსკი“ ერთის წლის განმავლობაში სამშობლოს გარედ.

ციხიდან გამოსულმა ლევსკიმ ჯერ განიზრახა პლოვდივაში დარჩენა, მაგრამ, როგორც ეტყობოდა, ამ ქალაქში ნიადავი ვერ ჰპოვა თვისის პატრიოტულის მოღვაწეობისათვის და ერთის თვის შემდეგ კარლოვოში დაბრუნდა. თავისს სამშობლო ქალაქშიაც უფრო-და-უფრო უჭირდებოდა ცხოვრება, ამიტომ რომ ყველა მდიდარმა და გავლენიანმა მოქალაქეებმა, როგორც ბოლგართა, ისე ოსმალთა

უკვე გაიცნეს ლევსკი და ყველანი იმას ამბობდნენ, ჩვენი მოსისხლე მტერიაო. ლევსკი დარწმუნდა, მტერი ბევრი გავიჩინე, და, ამასთან, მტერი ძლიერიო; ამასა ცდილობენ, როგორმე თავიდან მომიშორონ, და ჩემი თავიდან მოშორება კიდევ არც ისე გაუჭირდებათ, ამიტომ სჯობს სამუდამოდ გამოვესალმო ჩემს სამშობლო ქალაქსაო. ჯერ ანაფორა გაიხადა და წინანდელი სახელი დაირქვა. ამგვარად თავისს წარსულს ცხოვრებას ეთხოვებოდა.

ცოტა ხნის უკან ვასილს კარლოვის ერთს მახლობელ სოფელშია ვხედავთ მასწავლებლად. აქ ერთს წელიწადს დაჰყო. ბავშვების სწავლების მაგივრად, სოფელეთ მამულიშვილურს გრძნობას უღვიძებდა, რჩევას აძლევდა, დამონავეებული მამული უნდა გავათავისუფლოთო. სოფელნიც ბრმად მიენდვნენ ლევსკის. ყველასათვის აშკარა იყო ლევსკის „მავნებელი“ გავლენა სოფელელებზედ. მიდამოს დასათვალიერებლად მოსული ზაფთიები უფროსებს შესჩივოდნენ, რომ სოფელ ვოინიანგოვოსი, სადაც მასწავლებლად ლევსკი იყო, და აგრედვე სხვა მახლობელ სოფლის მასწავლებელნი მთავრობას ეურჩებიანო. ბრალს სულ ლევსკისა სდებდნენ: კარლოვის ბალკანაზე მოთარეშე გაიდუკებს იცნობს და მათთან დამოკიდებულება აქვსო.

ლევსკი ხედავდა, ოსმალთ ყველაფერი გამიგეს და ამის შემდეგ წინანდელს ადგილას დარჩენა

უქუობა იქმნებო. და აჰა, ბალკანიდან დობრუჯაში გადავიდა. იქ ჯერ ერთს სოფელში იყო მასწავლებლად, მერე მეორეში. დობრუჯაში სულ ერთს წელიწადს დარჩა. აქაც, როგორც კარლოვოსა და ვაინაგოვოში, ხალხს აღვიძებდა, ასაჯანყებლად ამზადებდა. ბოლოსა-და-ბოლოს, სულ გაიტეხა სახელი ოსმალთა მთავრობის თვალში. პოლიციამ ძებნა დაუწყო, დაქერა უნდოდა. ლევსკიმ მოასწრო და 1866 წ. რუმინიაში გაიპარა.

4

1862 წლიდან, რაც ლევსკიმ პირველად ნახა რუმინია, ბევრმა კოკა წყალმა ჩაიარა, ბევრი რამ გამოიცივალა. ახლა ბუქარესტსა და რუმინიის სხვა ქალაქებში შეხვდებოდით არა მარტო ბოლგარეთიდან ძველად გამოსულ ჩორბაჯიებს, სულით მკვდართა, რომელნიც ჩვენს გმირს ქირივით ეჯავრებოდა, არამედ ბევრი ახალგაზდა ბოლგარელი ემიგრანტებიც იყვნენ, რომელნიც ხროვად მოეშურებოდნენ რუმინიაში, ოსმალთაგან დევნილნი. მათს რიცხვს ყოველ წელიწადს ემატებოდა. ბოლგარელი ყმაწვილები მაშინ ასობით იყვნენ რუმინიის სხვა-და-სხვა სასწავლებელში. სხვა-და-სხვა ბოლგარული საზოგადოებანი — იდუმალი, თუ გამოჩინებული, — რუმინიაში ათობით და ოცობით ითვლებოდა. იბეჭდებოდა რამდენიმე პატრიოტული

გაზეთი ბოლგარულს ენაზედა... საზოგადოდ, ცხოვრება, გარემოების წყალობით, რუმინიაში გადმოტყუარცნილ ბოლგართა სდულდა და გადმოდირდა. ამას, სხვათა შორის, ისიც უწყობდა ხელს რომ ბერძენი ემიგრანტები, გახარებულნი კრიტის კუნძულზე მემამოხეთა გამარჯვებითა, ბოლგარელებს ამხნევებდნენ, გულს უკეთებდნენ. რუმინიაში მცხოვრები ბოლგარნი მარტო იმას-ლა ჰფიქრობდნენ - ხალხი ავაჯანყოთ სამშობლოშიო. შეუდგნენ გუნდების შედგენასა, რომელნიც ოსმალეთს უნდა შესეოდნენ და ხალხი აეჯანყებინათ ოსმალთ წინააღმდეგ.

მოქმედება ერთ ამგვარ გუნდისა, რომელსაც ფილიპე ტოტიუ წინამძღვარობდა, ჩვენ უკვე ავსწერეთ ერთს ჩვენს წინა წერილში. იმავ წერილშივე გვქონდა მოხსენებული, რომ თითქმის ტოტიუსთან ერთად (1867 წლის ზაფხულში) ოსმალეთში მეორე გუნდი გადავიდა, რომელსაც ხელმძღვანელად ჰყავდა ცნობილი ბოლგარელი მხედართ-მთავარი, პანაიოტი ხიტოვო. ამ მეორე გუნდში, რომელშიაც 30 იუნაკი ითვლებოდა, შევიდა ჩვენი ლევსკიცა, ბაირალტარად ამორჩეული. პანაიოტის გუნდსაც ის დღე დაადგა, რაც ტოტიუსას; ყოველ ნაბიჯზე იძულებულნი იყვნენ ოსმალთათვის პასუხი გაეცათ; მტერი სულ მუდამ იმათზე მეტი იყო ხოლმე; ცდილობდნენ ბალკანში გაქცეულიყვნენ და იქ დაეფარათ თავი; ბევრნი

მოუკლეს, ბევრიც დაუჭრეს. როცა გუნდს მტერი არ მოსდევდა, ლევსკი დროშას ამხანაგებს გადასცემდა, თვითონ სოფლებს დაუვლიდა და ხალხს ასაჯანყებლად იწვევდა. გარნა ხალხი როგორღაც გულგრილად ისმენდა ჩვენის გმირის აღფრთოვანებულს ლაპარაკსა და რჩევასა. როცა გუნდმა კარლოვოს ბალკანს მიატანა, ლევსკიმ იდროვა და თვისის სამშობლო ქალაქის სანახავად გასწია. აქ მეგობრებმა და ამხანაგებმა უთხრეს, რომ საუკეთესო წარმომადგენელნი კარლოვის ახალგაზდობისა დაიჭირეს და სატუსალოში ჩასვეს, აბრალებენ — მემამოხეებთან დამოკიდებულება გაქვთო.

რამდენისამე დღის შემდეგ ლევსკი ისევ შეუერთდა თავისს გუნდსა, რომელიც კიდევ რამდენჯერმე შეებრძოლა ცხარედ ოსმალთა და სერბიაში გადავიდა...

ბელგრადში, სერბიის მთავრობის ნება-დართვით, იმ ხანებში ბოლგართა ლეგიონი დაწესდა, რომ ბოლგარელ ემიგრანტებისათვის სამხედრო საქმე და წესი ესწავლებინათ. ამ ახლად შემდგარის ჯარის წრთენა და ვარჯიშობა უნდა გაგრძელებულიყო მეორე წლის (1868) გაზაფხულამდე. ხოლო მაშინ განსწავლულნი და გაწვრთნილნი ყმაწვილ-კაცნი წავიდოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ საქმის მოთავეებმა ბოლგარეთში ყველას შეატყობინეს: ვისაც გინდათ სამშობლოს განთავისუფლებაში მონაწილეობა მიიღოთ, ამ

ლეგიონში ჩაეწერევით და სამხედრო საქმე ისწავლეთო. მოკლე ხანში ორასზე მეტი ახალგაზდა ბოლგარელი ჩაეწერა ლეგიონში. ახლად ჩაწერილებში ერთი პირველთაგანი ლევსკი იყო. მაგრამ დიდს ხანს არ დარჩენილა ჯარში, მძიმედ გახდა ავად და კარგა ხანსაც არ მორჩენილა. როცა მორჩა, მაშინ ლეგიონიც აღარ არსებობდა. ამ ლეგიონის დაშლის მიზეზი იყო ის სიძულვილი, რომელიც ბოლგარელ მოწაფეთა და სერბ აფიცრმასწავლებელთა შორის ჩამოვარდა. სერბ აფიცრებმა პირველშივე მეტად უწესოდ დაიჭირეს თავი, შეურაცხყოფას აყენებდნენ ბოლგართა ეროვნულს თავმოყვარეობასა, ყოველ დღე, სწავლების დროს, ყოველსავე ბოლგარულს უდიერად იხსენიებდნენ, ხოლო სერბებისას ყველაფერს აქებდნენ; გაიძახოდნენ, სერბებს ისტორიულად ეკუთვნისთ მთელი ჩრდილოეთი ნაწილი ბოლგარეთისა, სოფიის ოლქითურთო; პირდაპირ დაურიდებლად ეუბნებოდნენ თვისთა მოწაფეთა, „ბელგრადში იმიტომ კი არ მოთრეულხართ და ლეგიონში იმიტომ კი არ ჩაწერილხართ, რომ თქვენის მამულისათვის გინდოდესთ რამე სიკეთე, — სად ბოლგარელი და სად მამულის მოყვარეობაო?!.. — მხოლოდ მუქთი ლუკმაპური გინდათ გქონდეთ, რომელსაც სხვა გზით ვერ იშოვნიდით!..“ და ყოველივე ესე იმათ უნდა მოესმინათ, ვინც, რა არი, იქმნება სამშობლო გავინთავისუფლოვო, ვინც თავი დაანება მამულს, სახლს, კარს,

ოჯახს და ვინც მზად იყო ოსმალთათვის თავიშეეკლა!

ერთს ხანს ბოლგარელი ლეგიონერნი ითმენდნენ, იტანდნენ და ცინვას და შეურაცხყოფას თვისთა მასწავლებელთაგან. მაგრამ, ბოლოსა და ბოლოს, მოთმინების ფიალა პირთამდე მოეყარათ, და სწავლას თავი დაანებეს. სერბიის სამხედრო მთავრობა სასტიკად მოეპყრო თავისს თვითნება შეგირდთა: იჭერდნენ ქუჩებში, ატუსაღებდნენ, სცემდნენ... „ცოდნა“, ამ სახით, ძვირად უჯდებოდათ ბოლგარელ პატრიოტთა და ზედი-ზედ გავიდნენ ლეგიონიდანაც და სერბიიდანაც. ბოლოს, მთელი ლეგიონიც დაიშალა... ლევსკი და მისი ამხანაგები 1868 წლის დასაწყისში რუმინიაში გადავიდნენ.

როგორც უკვე ვიცით, ამ წელიწადს უმრავლესობა იუნაკებისა რუმინიიდან ოსმალეთში გადავიდა. წინ მიუძღოდნენ ჰაჯი დიმიტრი და სტეფანე ყარაჯა. დასუსტებული ლევსკი ჯერ კიდევ არ მოკეთებულიყო ავადმყოფობის შემდეგ და ამიტომ ამ გუნდებს ვერ შეუერთდა. დარჩა რუმინიაში, მაგრამ უსაქმოდ ჯდომა არ შეეძლო. 1868 წლის შემოდგომაზე ლევსკის ბუქარესტში ვხედავთ, საცა ამ ქალაქში მცხოვრებ ბოლგარელ ჩორბაჯის ქრისტო გეორგიევის მოსაკლავად ემზადებოდა. ჩვენ აქ იმის განხილვაში არ შევალთ, რამდენად ზნეობრივი იყო ლევსკის განზრახვა, მხოლოდ ვიტყვი, რომ ლევსკის მიერ სასიკვდილოდ ნიშანში

ამოღებული კაცი მეტად უსინდისოდ იქცეოდა ბოლგარეთის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის დროს. ქრისტო გეორგიევს დიდ-ძალი ნაცნობები ჰყავდა, სიმდიდრეც დიდი ჰქონდა. ამის წყალობით დიდად გართული იყო რუმინიის გავლენიან წრეში. მაგრამ ამ თვისის ღონისა და გავლენის წყალობით ხელს უცარავდა საეროვნო საქმესა. თვითონ მიითვისა ბოლგართა წარმომადგენელის საეროვნო საქმის ქომავის სახელი; რაკი ეს მოახერხა, ყველა მხრიდან, განსაკუთრებით რუსეთიდან, დიდ-ძალი ფული, დიდძალი შეწირულობა მოსდიოდა და ყოველსავე ამას უსინდისოდ თვითონ ითვისებდა. პირველი ბოლგარელი ეს ვაჟბატონი იყო, რომ საჯაროდ არ მოუწონა ჰაჯი დიმიტრის და სტეფანე ყარაჯის ბოლგარეთის განთავისუფლებისათვის მეცადინეობა; იმან, ქრისტო გეორგიევმა, მოსცხო ჩირქი ამ დიდებულ მხედარმთავართა პატიოსანს სახელსა და მათ და მათს ამხანაგებს იმან უწოდა „ავაზაკები“ და „ვაგაბონტები.“ აი, ყოველისავე ამისათვის განიზრახა ლევსკიმ, სხვათა ჭკუის სასწავლებლად, სიკვდილით დასჯა ქრისტო გეორგიევისა. სულ ყველაფერი მზად იყო, და თუ ქრისტო ცოცხალი გადარჩა, ამ გადარჩენას ლიუბენ ყარაველოვს უნდა უმადლიდეს, რომელმაც ლევსკის ურჩია, მაგ განზრახვაზე ხელი აიღეო.

ჰაჯი დიმიტრისა და ყარაჯის გმირულ გუნდის დამარცხების შემდეგ, გასაჭირი დრო დადგა

გულწრფელ და თავდადებულ ბოლგარელ პატრიოტთათვის, რომელთა რიცხვი ძალიან შემცირდა. ბოლგარების ძველ მხედარმთავართა უმრავლესობა, რომელიც ცოტა ადრე სიტყვით თამამად მუსრს ავლებდა მთელს ოსმალეთის იმპერიასა, ახლა განზე დადგა, თავს არიდებდა ისეთს საქმესა, სადაც, ყარაჯისა და დიმიტრის მსგავსად, შეიძლება ბოდა სიცოცხლეს გამომშვიდობებოდნენ. მაგალითად, პანაიოტი ხიტოვი დასასვენებლად ბელგრადში გადავიდა, ტოტიუ ადესაში დახლს მოუჯდა, და სხვ. ყველამ სასო წარიკვეთა; ყველას გულგატეხილობა ეტყობოდა; ხშირად და ხმამაღლა გარსმოდა ლაპარაკი, ძალით ვერას გავხდებით: უნდა მოვითმინოთ, ვეცადოთ ოსმალთ მთავრობას ხვეწნითა და მუდარით მოვულობოთ გულიო. მაშინ რუმინიაში მყოფ ემიგრანტთაგან მხოლოდ ლევსკი არა ჰკარგავდა იმედსა და სულ იმას გაიძახოდა: მანამდე ვიშრომებ და ვიბრძოლებ, სანამ სული არ ამომხდებოა!.... თანამგრძობი და გამამხნევებელიც იპოვა, — გამოჩენილი ბოლგარელი მწერალი ლიუბენ ყარაველოვი, რომელიც სწორედ იმ ხანებში დაბინავდა ბუქარესტში და პატრიოტულის გაზეთ „თავისუფლებას“ ბეჭვდა დაიწყო. ლევსკიმ ძვირფასი დრო არ დაეკარგოვო და მაშინადვე საქადაგებლად ბოლგარეთში წავიდა.

დიდ ხანს დაეხეტებოდა ჩვენი დიაკვანი თავისს სამშობლოში; ყოველს ნაბიჯზე მისი ბედი ბეწვზე

ეკიდა, აი ახლა დამიჭერენ, აი ახლაო, და ყოველთვის ოსტატურად გაუსხლტებოდა ხოლმე ზაფთიებსა; თითქმის ყველა ბოლგარულ ქალაქებში იყო ბალკანის იქით-აქეთ მხარეს; მონახა თავისი ძველი ნაცნობ-მეგობრები; ბევრი ახლები გაიცნო; ყველას უქადაგებდა პოლიტიკურ თავისუფლების საჭიროებასა, უღვიძებდა დაძინებულ გრძნობას მამულიშვილობისას, გაცხარებით ეუბნებოდა ყველას, მხარი მხარს მივსცეთ ერთმანეთს, შევეერთდეთ და ოსმალთ ვებრძოლოთო; შეერთების იქით ხსნა არ არის ჩვენისთანა დამონავებულ ერისათვისო. საშუალებას ასახელებდა ბრძოლისათვის, და სხვ. და სხვ. გულდადებით უსმენდნენ მისს ცხარე ლაპარაკსა და, უმეტეს შემთხვევაში, თანაგრძნობას უცხადებდნენ; მაგრამ ლევსკი როგორც კი ეტყოდა მათ, სიტყვიდან ახლა საქმეზე გადავიდეთ, ავჯანყდეთ, მტერს შევებათო, ყველანი უკან დაიხევდნენ, შეშინებულნი, — ვინ რას მოიმიზეზებდა, ვინ რას...

ლევსკი ბუქარესტში დაბრუნდა და ლიუბენ ყარაველოვის გარშემო თავმოყრილ მცირე გუნდს პატრიოტებისას თვისის მოქმედების ანგარიში მიცა. მართალია, შედეგი ლევსკის მოქმედებისა დიდის იმედების აღმძვრელი არ იყო, მაგრამ ზემოდ დასახელებულმა წრემ პატრიოტთა და ლიუბენ ყარაველოვმა სთქვეს, ბოლგარეთში აჯანყების საქმე არც ისე კუს ნაბიჯით მიდისო, და თუ ლე-

ვსკის ქადაგებამ სასურველი ნაყოფი ვერ მოიტანა, ამის მიზეზი ის არის, რომ თვისის ქადაგებით აგიტატორს მიუმართავს უმეტეს ნაწილად ქალაქში მცხოვრებთათვის და, ამასთან, ხშირად ისეთებისათვის, რომელნიც ქონებრივად უზრუნველყოფილნი არიან, საზოგადოებაში რამე საჩინო ადგილი უჭირავსთ, და რომელნიც, მაშასადამე, ნაკლებ იტანჯვიან, ვიდრე დაბალი ხალხი, შეუძლო, ღარიბი... ამ მოსაზრების გამო, გადასწყვიტეს მთელი ყურადღება იმისთვის მიექციათ, რომ ასაჯანყებლად დაბალი ხალხი მოვამზადოთ, როგორც ქალაქსა, ისე სოფელში მცხოვრებია... იმას უნდა ვეცადოთ, ქადაგება ხალხის გულს მოხვდესო, მისს გრძნობაზე იმოქმედოსო; ყოველი სიტყვა ღვთიურ სიტყვასავით ეწვეთებოდეს მდაბიოს ყურშიო... აგიტატორებს დიდი და აქრელებული „ვექილობის საბუთები“ დაურიგდათ, ვითომ და „ბოლგარეთის დროებით მთავრობისა“ ან კიდევ „ბოლგართა ცენტრალურ საეროვნო კომიტეტისაგან“, ქვეშ ხელი ეწერათ მოგონილ თავჯდომარეებს ამ მოგონილ დაწესებულებათა, თავს და იქითაქეთ გვერდებზე დახატული იყო ხმლები, დანები, ადამიანის თავის ქალა და სხვ., ხოლო სულ ქვევით ვეება წითელი ბეჭედი იყო დარტყმული, ზედ გამოსახული ჰქონდა გაცეცხლებული ლომი, რომელიც ნახევარ-მთვარეს ფეხითა სთელავდა. ამგვარივე თვალის ასახვევი სახე ჰქონდა სხვა-და-სხვა

ბილეთებსა და ბლანკებსა, რომლებიც შეიძლებოდა დასჭირებოდათ პროპაგანდისტებსა სხვა-და-სხვა დროს (ფულის შეგროვებისათვის და სხვ.) სხვა-და-სხვა პროკლამაციებს აღგენდა და ჰბეჭდავდა ბუქარესტში თავის სტამბაში ლიუბენ ყარაველოვი... გვგონია, მკითხველი ხალისით გადაავლებს თვალს ამ „მოწოდებას“, სხვა მისდა-გვარ წერილებთან შორის, ლიუბენ ყარაველოვის-მიერ დაბეჭდილს, ვითომ და „ბოლგარეთის დროებით მთავრობის“ სახელით. აჰა ეს მოწოდებაცა:

„ძმებო!... ახლა ყველა ბოლგარელი იმასა ცდილობს, ოსმალეთის ბატონობას თავი დააღწიოს. ამიტომ, თუ თქვენ თქვენი თავი ბოლგარად და პატიოსან კაცად მიგაჩნიათ, თავს უნდა შემოეფლოთ საერო საქმესა და ყველას უჩვენოთ, რომ თქვენ ქეშმარიტად ღირსეული და თავისუფლების მოყვარე შვილები ხართ, თუ მართლა ქრისტიანები ხართ და თქვენს თავს რამე პატივისა სცემთ, მაშინაღვე უნდა აღასრულოთ ეს ჩვენი და მთელის ბოლგარეთის სურვილი; უკეთუ არ აგისრულებიათ, იცოდეთ, პატიოსანნი და თვისის ერის მოყვარულნი ბოლგარნი დაგწყევლიან და ღირსეულადაც დაგსჯიან... ვისაც თავისუფლება არ უნდა, ის კაცი არ არის, ის ბოლგარელი არ არის... ორი გზა გიდევსთ წინა: ერთი — გზა თავისუფლებისა, რომელზედაც უნდა იაროთ ჩვენსა და ჩვენს ერთან ერთად, მეორე გზა — გზა მონობისა, რომელ-

ზედაც, მსგავსად ქვემძრომთა, უნდა ჰლოღადდეთ ყველა სისხლის მწოველ და ღვთისაგან შეჩვენებულ ოსმალთ წინაშე... დაეშურენით თქვენი სახელი ჩასწეროთ ისტორიის ფურცელზე ოქროსი და შავის ასოებითა; მალე განაცხადებით, რა გირჩევნიათ: ძალღ-უმაღური მონობა, თუ სანეტარო თავისუფლება!..

„ჩვენი სურვილი იცით. ჩვენა გვსურს, ოსმალთ ბატონობას თავი დავახწიოთ და ადამიანნი ვიყვნეთ. ჩვენთან ერთად თქვენც მოემზადენით საბრძოლველად და ელოდეთ იმ ჟამსა, რომელიც ძალიან მალე დადგება... გარნა ჩვენის გამარჯვებისათვის ორი რამაა საჭირო: კაცები და ფული. კაცები საკმაოდა გვყავს, ფული კი გვაკლია, მაგრამ, ღვთის შეწევნით, მალე იმასაც ვიშოვით... ჩვენმა **მთავარმა საერო კომიტეტმა** მოგვანდო ჩვენის განთავისუფლებისათვის საჭირო ფულის შეკრება,—და შევკრებავთ კიდევცა!.. ამ ფულს თვით ხალხისაგან ვიშოვით... თქვენც შემოგვწირევით, რაც და რამდენიც შეგიძლიათ... ბოლგარეთის დროებით მთავრობისაგან ყველა თქვენგანს, ვინც კი რასმე შემოსწირავს, ბარათი მიეცემა ამისა; მთავრობა მიღებულ შემოსწირულებათა ანგარიშს მისცემს ერს, ესე იგი, ბოლგარეთის საერო კომიტეტს, რომლის მოქმედებაც, თავისს მხრივ, შემოწმებული იქმნება მომავალ თავისუფალ ბოლგარეთის მთავრობის-მიერ... ბოლგარეთის

დროებითს მთავრობას დავთრები ექმნება. სადაც დაწვრილებით ჩაიწერება: ვისგან რამდენი ფული თუ შემოწირულება შემოვიდა, რას მოხმარდა ეს ფული; ამ დავთრებშივე აღნიშნული იქმნება სახელი და გვარი ბრძოლაში დახოცილ ბოლგართა, მოხსენებული იქმნება სად, როგორ დაიხოცნენ და სხვ. სანატრელნი იქმნებიან ის მამულიშვილნი, რომელნიც მონაწილეობას მიიღებენ სამშობლოს გათავისუფლებისათვის ბრძოლაში: მათს სახელს ქება-დიდებათ მოიხსენიებს შთამომავლობა უკუნითი-უკუნისამდე. რაიცა შეეხება მოღალატეთა, სისხლის მსმელთა, მხდალთა და გულგრილთა, წყეულ იქმნებიან საუკუნოდ... ვისაც ახლა თავისი თავი ქეშმარიტ ბოლგარელად მიაჩნია და არ უნდა დარჩეს ოსმალოს მონად, მოვალეა უეჭველად გაიღოს, რაც კი შეუძლია, რათა შემდეგში ასწილ იქმნეს დაჯილდოვებული... მინინი ამბობდა: „გავყიდოთ ჩვენი ქონება, დავაგირავოთ ჩვენ ცოლი და შვილი და სამშობლო გამოვისყიდოთ!“

„ახლავე გაფრთხილებთ, მერე არა სთქვათ: „მინდოდა შემწეობა აღმომეჩინა, მაგრამ არ ვიცოდი, ვისთვის მიმემართნა და როგორ მომეხმარნა ჩემი ფულიო“... ჩვენ ყველგანა გვყავს სანდო კაცნი; იმათის შემწეობით ყველა თქვენგანს ვიცნობთ, ვიცით, ვის რა გაქვსთ და ისიც ვიცით, ვინ რასა ჰფიქრობთ... აი, სწორედ ესენი მოვლენ თქვენთან... მაგრამ, შეიძლება სთქვათ, „ახლა ფული

არ მაქვსო“... ისესხეთ, გაყიდეთ საქონელი, დააგირავეთ სახლი, ფული ჩააბარეთ ამათა და სამაგიეროდ ბარათს მიიღებთ,—ეს ბარათი გიხსნისთ, სხვა არაფერი... როცა ჩვენი იუნაკები დროშას ქვეშ ამოუდგებიან,—ეს მალე იქმნება!—მაშინ ვაი იმას, ვინც ზემოხსენებულს ბარათს არ წარმოუდგენს!... ვინც ჩვენს საერო ბრძოლაში არ გაერევა, ჩვენის ერის გამცემი და მტერი იქმნება, თვისის ცოდვებისათვის დაუსჯელი ვერ გადარჩება, ხოლო მისის შთამომავლობის სახელს მოურეცხელი ჩირქი მოეცხობა უნამუსობისა. გიმეორებთ, თუ თქვენის ნებით ყველაფერს გაიღებთ, რაც გასაღებელია, ყველასაგან პატივცემული იქმნებით, და თქვენს ოჯახს ჩვენი მფარველობა არ მოაკლდება... თუ უდიერად მოგვეპყარით, ესე იგი, თუ ოსმალოს მთავრობას ჩვენი მოწოდება უჩვენეთ, თუ ჩვენგან გამოგზავნილი კაცი დააბეზღეთ და მტერს ხელში ჩაუგდევით, თუ გაგიმჟღავნებიათ, რასაც ჩვენა გთხოვთ, თუ ამის შესახებ რომელსამე ღვთისაგან შეჩვენებულ და კრულ ბოლგარელთან გილაპარაკნიათ, თუ ჩვენი მოთხოვნილება არ აასრულებით, - საზოგადოდ, თუ ასე თუ ისე, ჩვენი თქვენდამი რწმუნება და ნდობა არ გამართლებით, იცოდეთ, დაგსჯით, დიად, დაგსჯით და სასტიკადაც დაგსჯით!...

„იცოდეთ, რომ იმ მხნე და მამაც კაცთ, რომელნიც ხალხის მოძრაობას სათავეში უდგანან

და „დროებითის მთავრობის“ წარმომადგენელი არიან, არ ეშინიათ არაფრისა და არავისი და გადაწყვეტილი აქვსთ წინ იარონ უკან-დაუხვევლად. ბოლგარეთის სახელოვან იუნაკებს არც წვალემა აშინებსთ, აღარც სახრჩობელა, აღარც დიარბეჭირში გაგზავნა. ყველა მათგანს თავისი გზა უკვე ამორჩეული აქვს და უშიშრად ივლის ამ გზაზედ. ხოლო „საერო კომიტეტი“ და „დროებითი მთავრობა“ ეცდებიან ყოველივე გასაჭირი თავიდან ააცილონ და კაი კაცობისათვის დააჯილდოვონ. უშუბლზედ ყველას ეს გვაწერია: „ან ბრწყინვალე თავისუფლება, ან ვაჟკაცური სიკვდილი!“...

„ახლა გადასწყვიტეთ და მალე გვითხარით: ჩვენი მომხრენი ხართ, თუ ჩვენი მოწინააღმდეგენი... ათასობით თავმოყრილნი იუნაკები მოუთმენლად მოელიან თქვენს პასუხსა.“

რა კი სიტყვამ მოიტანა, აქავე უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს მოწოდება თვითონ ლევსკისა და მისის თანამებრძოლის ანგელ კინჩევისაგან არის შედგენილი.

5

ლევსკიმ, ამგვარად, შეადგინა საზოგადო გეგმა თვისის მოქმედებისა, თავი მოუყარა ზემოხსენებულ ვეჭილობის სიგელებს, მოწოდებას, სხვა-და-სხვა პროკლამაციას, წიგნაკებს და ლიუბენ

ყარაველოვის სხვა გამოცემათა და 1870 წელს ხელახლა წავიდა ბოლგარეთში. აქ ჯერ მარტო დადიოდა, შემდეგ თავისთან ერთად თვისნი დაახლოვებულნი თანაშემწენი დაჰყავდა—ანგელ კინჩევი, დიმიტრი ობშჩიატი, ივანე არაბაჯი და სხვ... ამ დროიდან მოკიდებული მისი აგიტატორული მოღვაწეობა გასაკვირველია, ხოლო ნაყოფი საუცხოვო გამოიღო ამ მოღვაწეობამა. ახლა წინანდელსავით საქმე ბოლგარელ მდიდრებთან კი არა ჰქონდა, არამედ ხელოსნებთან, გლეხებთან, სოფლის მასწავლებლებთან, სოფლის ღარიბ მღვდლებთან, საზოგადოდ, ბოლგარელ მდაბიო ხალხთან, რომელიც ხარბად ისმენდა თავისუფლების მქადაგებლის სიტყვასა. დიაკვანი საცა კი ფეხს დააბიჯებდა, მაშინადვე არსდებოდა ადგილობრივი საერო კომიტეტი, რომელიც ფიცხლავ ასაჯანყებლად ყმაწვილ-კაცობას თავს უყრიდა და ფულებს აგროვებდა. ყველა მხრიდან ფული და შეწირულობა წვიმასავით მოდიოდა. რომ მკითხველს დაახლოვებით გავაგებინოთ, თუ რა დაუღალავად და მხნედ მოჰკიდა საქმეს ხელი ლევსკიმ, საკმაოა მოვიხსენიოთ, რომ ორი წელიწადიც არ გასულა, რაც ბოლგარეთში შემოსდგა ფეხი და უკვე დაარსა აჯანყების მეთაური კომიტეტები ტირნოვოსა, ლოვჩასა, რუშჩუკსა, შუმლასა, პლევენასა, ტროიანსა, იზვორასა, ორხანიესა, ეტროპოლისა, სოფიასა, პლოვდივასა, კარლოვოსა, სოფოთასა,

კალოფერასა, სლივნოსა, ძველ-ზაგორასა, ხარკოვოსა, თათარ-ფაზარჯიყსა, ბატაქსა, პერუშიცსა, პანაგიურიში და სხვ. და სხვ. ერთის სიტყვით, ბალკანის ორსავ მხარეზე ერთი ქალაქი თუ სოფელი არ დარჩენილა, ცოტად თუ ბევრად დიდი, სადაც ლევსკი არ ყოფილიყოს და საკუთარის ხელით არ ჩაეყაროს მკვიდრი საძირკველი თვისის სამშობლოს აჯანყების საქმისა.

მთელი ბოლგარეთი და ფრაკია ლევსკიმ კომიტეტებით დაქსელა; ყველა ჯარასავით დაატრიალა; თანაც დაარსებული კომიტეტები ერთმანეთს მჭიდროდ დაუკავშირა; ჩამოაგდო მათ შორის თანხმობა, სიყვარული; ასე რომ ყველანი ერთადერთს არსებას წარმოადგენდნენ. ამისათვის, ყოველთ უწინარეს საჭირო იყო გაეადვილებინა და უშიშარ გაეხადა მათი ერთმანეთთან მისვლა-მოსვლა, აზრთა გაზიარება. ამას იმითი ეშველა, რომ, ლევსკის მოხერხებით, დაარსდა იღუმალი ფოსტა. შემდეგ, ყოველს ქალაქში, ყოველს, სოფელში, სადაც კომიტეები არსებობდა, ლევსკიმ საიმედო თავშესაფარი მოსძებნა მოსულ პატრიოტ-მუშაკთა, აგიტატორთა, აგენტთა, იფრინდათა, და სხვათათვის. ამავე აზრით, ყველა დიდ შარა-გზებზე მელუქნეებსა და მებაკეებს გაეცნო და მათთან საქმე დაიჭირა. ხოლო იქ, სადაც მელუქნეებს კაცი ვერ ენდობოდა, და თავისიანი მელუქნე კი უეჭველად უნდა ჰყოლოდათ, როგორც თავშესაფარი პატრიოტ-

თათვის, რომელსამე სანდო თავისიანს ფულს აძლევდა ლევსკი, — დუქანი გააღეო.

მალე, ლევსკიმა, ლ. ყარაველოვმა, კინჩევმა და ორმა-სამმა ბუქარესტში მცხოვრებმა პატრიოტებმა ამ ქალაქში, სადაც ბოლგარეთიდან ხშირად დადიოდა ხოლმე ლევსკი, კომიტეტის სახელმძღვანელოდ წესდება შეადგინეს, რომელიც მოწონებულ იქმნა ყველა ადგილობრივ კომიტეტთა მიერ და რომლის შინაარსი მკითხველს ჩვენის წერილების დასაწყისში გავაცანით. ამ წესდების ძალით, ყველა ადგილობრივი კომიტეტები ექვემდებარებოდა „ცენტრალურს კომიტეტს“, რომელიც შეადგინეს აჯანყების მოთავეთა. თვითონ ლევსკისა და ლ. ყარაველოვის წრის გარდა ამ კომიტეტის წევრებად ითვლებოდნენ: ანგელ კონჩევი, ნიკოლოზ ობრეტენოვი, არაბაჯი და სხვ.. „ცენტრალურ კომიტეტის“ შესახებ ადრევე გვქონდა ლაპარაკი. აქ მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ ეს კომიტეტი, როგორც ვიცით, ჯერ უბრალო ფიქცია იყო, მისი არსებობა მოგონილი იყო, შემდეგში კი მისი არსებობა აუცილებელი საჭიროება შეიქმნა და ნამდვილ დაწესებულებად იქცა, ამიტომ რომ მისის შემწეობით სხვა მრავალი კერძო კომიტეტები მარჯვედ ერთდებოდნენ. ამ სახით, „ცენტრალური კომიტეტი“ შეიქმნა გვირგვინი და დედა-ბურჯი მთელის ბოლგარეთის აჯანყების ორგანიზაციისა.

დიახ, ლევსკი აარსებდა ადგილობრივს კომიტეტებსა, ხელმძღვანელი და სულის ჩამდგმელი იყო მათი, შემოიღო იღუმალის ფოსტა, დააწესა იღუმალის პოლიცია, რომელიც თვალ-ყურს ადევნებდა მთავრობის მოქმედებასა და მისს აგენტებსა, თვალყურს ადევნებდა აგრედვე თვითონ კომიტეტის წევრთა მუშაობასა და სჯიდა ყველასა, ვინც მუხანათობას დაიწყებდა და თვისის საქციელით კომიტეტს ვნებას რასმე შეამთხვევდა. ლევსკი ამაღროს გაფაციცებით თვალს ადევნებდა საქმის საზოგადო მსვლელობასა და კომიტეტთა შინაურს მოქმედებასა. არ გამოეპარებოდა არც ერთი წვრილმანი საქმე და საოცარის დაუღალაობით ადევნებდა თვალ-ყურს ყველაფერსა. გაზვიადებული სრულეზით არ იქნება, რომ ვთქვათ ლევსკი ყველგანაც იყო და არსადაცო! უმეტეს შემთხვევაში, სრულეზით მოულოდნელად გაჩნდებოდა ამა თუ იმ კომიტეტ შორის და იწვლილებდა კომიტეტის მოქმედებასა. ყურს მოჰკრავდა თუ არა, აქა და აქ კომიტეტის საქმე კარგად ვერ მიდის ან ორგანიზაციას შიში რამე მოეღისო, ჰაი-არა იქ გაჩნდებოდა: აქეზებდა, ამხნევებდა „გაფიცულთა“, უთანხმოებასა სპობდა, შეცდომას ასწორებდა, მოსალოდნელ ხიფათს თავიდან აცილებდა, ღონესა ჰლონობდა, საშუალებას იგონებდა შეცდომა გაესწორებინა, საფრთხეში ჩავარდნილ წევრს კომიტეტისას ჰშველოდა, დახმარებას უწევდა. ხშირად

მოხდებოდა ხოლმე, რომ ადგილობრივის კომიტეტის წევრნი ვერა ჰბედავდნენ ან არ შეეძლოთ აესრულებინათ „ცენტრალურ კომიტეტის“ ბრძანება ან ასასრულებლად განზრახული საქმე; მაშინ ლევსკი თვითონ მორბოდა და აკეთებდა საქმეს. ქვეყნის საქმე აწვა კისერზედ ლევსკის, ყველგან უნდა ყოფილიყო, ათასად იწეწებოდა და ერთი წუთი მოსვენება არა ჰქონდა. გუშინ რომ ერთს ქალაქში ყოფილიყო, დღეს მეორე ქალაქში დაინახავდით, ბოლგარეთის მეორე მხარეს, ხვალ კი ისევ სხვა ახალ ადგილას მირბოდა... საზოგადოდ, უნდა ვთქვათ, რომ ლევსკი იყო მთელის საქმის სულის ჩამდგმელი, ამ დიდ საქმეს თითქმის მარტო უძღვებოდა. არც წინად და არც შემდეგ ბოლგარეთში არავინ გამოჩენილა ისეთი მუშაკი, რომ ლევსკის შესდარებოდა მხნეობით, დაუღალაობით, საქმის სიყვარულით, გასაოცარის გულ-გაუტეხელობითა, თავდაქერილობითა. რაც უნდა ძნელი და საშიში საქმე ყოფილიყო, იმასავით ფონს ვერავინ გავიდოდა; ლევსკი საკვირველის ოსტატობით აჯერებდა მსმენელსა, გაიტაცებდა ხოლმე, აიყოლიებდა, და ამ მხრივაც ბადალი არა ჰყავდა ბოლგარეთის ამ ძვირფასს შვილს.

ამდენს ამაგსა სდებდა საქმესა ლევსკი! სამაგიეროდ, ეგ საქმეც წარმატებაში იყო, პატრიოტული მოღვაწეობა მისის ხელმძღვანელობით დულდა და გადმოდიოდა და ისეთს ნაყოფს იღებდა,

რომ საქმის დამწყებნი თვითონაც არ მოელოდნენ ასეთს გამარჯვებასა. მისის მძლავრის ხელით შემდგარს ორგანიზაციას სათავეში უდგა ცენტრალური კომიტეტი, რომელმაც მოკლე ხნის განმავლობაში მთელს მხარეს მოჰფინა სხვა კომიტეტები და თვითონაც ახლა თამამად შეეძლო ეთქვა — ბოლგარეთის დროებითი მთავრობა ვარო, ასე რომ ორის წლის წინად ბუქარესტში საქმის საკეთილდღეოდ მოგონილი ფიქცია ნამდვილ დაწესებულებად იქცა. ამ იღუმალს კომიტეტს ფაქტიურ მოთავედ ლევსკი უდგა, მოკრებილი ჰქონდა დიდი ზნეობრივი და ქონებრივი ღონე; გავლენა მისი მოეფინა მთელს ბოლგარეთსა. გაფიცულნი ბოლგარნი ამაყობდნენ — შეამბოხენი ვართო, და თანაც, ისე თვით ოსმალეთის მთავრობისაც არ ერიდებოდათ და არ ეშინოდათ, როგორც კომიტეტისა...

და ყოველივე ესე ერთის კაცის უნარი იყო, და ამ ერთმა კაცმა, თამამად შეგვიძლია ვსთქვათ, არაფრისაგან აღაგო ასეთი ძვირფასი შენობა, ამიტომ რომ ლევსკამდე სისტემატიურის ორგანიზაციის ხსენებაც კი არ ყოფილა; ეს ორგანიზაცია ლევსკიმ ფრიად გასაჭირს დროს დააწესა, ისეთს დროს, როცა ბრძოლის ველზე მარტოდ-მარტო იდგა, მესვეური არავინა ჰყავდა და ოდეს ყოველს ნაბიჯზე საშინელი საფრთხე მოელოდა მის-მიერ დაწყებულს და ფეხზე დაყენებულ საქმესა!.. ეს

კაცი ნამდვილი მოციქული იყო თავისუფლებისა: მან გასწმინდა ნიადაგი, ყველგან მკვიდრი საფუძველი ჩაჰყარა, გაჰკვალა გზა, ხიდი გასდო და უჩვენა თვისთა თანამემამულეთა ხერხი ამ გზაზე სიარულისა, ასე რომ შემდეგ ბევრს სხვას, შედარებით, მუშაობა გაუადვილა; საკმაო იყო სხვებს ლევსკისმიერ დაწყებული საქმე განეგრძოთ და— საწადელს ეწვეოდნენ.

ზემორე თქმულის შემდეგა აშკარაა, რომ ლევსკის დიდი გავლენა ჰქონდა თვისს თანამედროვეებზე. „ბოლგარეთში დიაკვანი ლევსკი უფრო სახელგანთქმული იყო, ვიდრე თვით სულთანი და მსოფლიო პატრიარქი“, — ამბობს ლევსკის ბიოგრაფოსი, ზაქარია სტოიანოვი. რალა თქმა უნდა, ოსმალეთის მთავრობას ყველაზე მეტად ამ დიაკვნისა ეშინოდა. მისი თავი დაათასა კიდეცა: ვინც ლევსკის მოჰკლავდა, 500 ლირს (5,000 მანეთზე მეტი) მიიღებდა ჯილდოდ, ხოლო ვინც ცოცხალს დაიჭერდა, 1,000 ლირს იყენენ დაპირებული... ლევსკის ცოცხლად დაჭერა და ოსმალთ მთავრობის ხელში ჩაგდება, შედარებით ძნელი არ იყო, ამიტომ რომ ბევრნი იცნობდნენ; ისეთს ცხოვრებასაც ეწვეოდა, რომ მოლაღატეს თავს ვერ დაახწევდა. მიუხედავად ამისა, ბოლგართა შორის რამდენისამე წლის განმავლობაში არავინ გამოჩნდა, რომ მთავრობის მიერ დაპირებულს საჩუქარს დაჰხარბებოდა. ლევსკი ისეთ სათნო და

მაღალ-ზნეობის კაცად მიაჩნდათ, ისე ემორჩილებოდა ყველა, რომ თვით უღირსთა და ბინძურთაც არ განუზრახავთ მკრეხელობა ჩაედინათ და მისთვის თვისი უწმინდური ხელი ეხლოთ. სამაგიეროდ, ზათიებისა და მთავრობის პროფესიონალურ ჯაშუშთა გულმოდგინეობას საზღვარი არა ჰქონდა. მათს გადამკიდეს ლევსკის დიდი მამაცობა, თავის დაქერა, ოსტატობა, დიდი შნო და უნარი ჰმართებდა, რომ მთავრობას ხელში არ ჩავარდნოდა. ყველა ამ ღირსებით ლევსკი შეემკული იყო და მშვიდობით აძვრენდა თავს ყოველს ნაბიჯზე დაგებულს ხაფანგსა და ქსელსა. ბოლოს, მაინც გაება ხაფანგში, მაგრამ ეს მხოლოდ მისის ჯიუტობის ბრალი იყო, სხვა არაფრისა... რომ თვისთა მტერთათვის გზა-კვალი აერია, ლევსკი იძულებული იყო თითქმის ყოველ დღე თვისი გარეგნობა გამოეცვალა: იღებავდა თმას, სახეს იკეთებდა, ხან გლახურად ჩაცმული გამოჩნდებოდა, ხან მღვდლურად, ხან ხელოსანი ეგონებოდა კაცსა, და სხვ. და სხვ. სხვათა შორის, ამბობენ, რომ, სადაც ერთხელ იქმნებოდა, სიფრთხილის გულისათვის, იქ წინანდებურად ჩაცმული მეორეჯერ არ გამოჩნდებოდა. საზოგადოდ, ტანისამოსსა და სახეს ისე ოსტატურად იცვლიდა, რომ ახლო ნაცნობნიც ვერა სცნობდნენ ხოლმე. ერთავად იარაღში იჯდა, იარაღი ტანისამოს ქვეშა ჰქონდა დამალული. თან სულ მუდამ შხამს ატარებდა,

თუ ვინიცობაა, ოსმალთ დამიჭირეს, ცოცხალი მაინც არ ჩავეუვარდები ხელშიო. სულ ერთია, თუ დამიჭირეს შუბლზე არ მაკოცებენო...

როგორცა ვსთქვით, ხალხს დიდი სიყვარული და პატივისცემა ჰქონდა ლევსკისა ქცევა და გარეგნობა ისეთი ჰქონდა, რომ ვინც არ იცნობადა, თავის დღეში არ იტყოდა, ჩემს წინ დიდებული აგიტატორი დგას, რომლის წინაშე ყველანი მუხლს იდრეკენ, ხოლო ოსმალთ შიშის ზარსა სცემსო. შუბლი ღრმადა ჰქონდა დანაოჭებული. ეს ნაოჭები ჰმოწმობდა, რომ ეს კაცი ხშირად ჰფიქრობდა, ბევრსა ჰზრუნავდა და სწუხდა. კრების დროს, როცა საქმეზე ლაპარაკობდნენ, დინჯად იჯდა, დაფიქრებული, თვალები ენთებოდა; გატაცებით, ბრძანებითის კილოთი ჰლაპარაკობდა. თუ მოლაპარაკენი, ოდნავაც არის, მსუბუქად დაიჭერდნენ თავს, მოიღუშებოდა და ყველა დამსწრეთ კანკალს მოჰგვრიდა. მაგრამ, კრება როგორც კი გათავდებოდა, საქმეზე ლაპარაკს რომ შესწყვეტდნენ, ლევსკი სულ სხვა კაცად იქცეოდა: სახეზე ფიქრის ნიშან-წყალი არ ენატებოდა, გააბამდა მხიარულს ლაპარაკს, სიცილს, ოხუნჯობას, ხუმრობას. ქუჩაზე, სადმე საზოგადო ადგილას თავი თამამად ეჭირა: ყველას შიგ თვალში უცქეროდა,— გული ღია მაქვს, მოდით ჩაიხედეთო, დასამალავი არა მაქვს-რა, არცა მეშინიან ვისიმეო! ამხანაგებთან ყოველთვის ხმა-მალლა ლაპარაკობდა, ერთავად

მღეროდა, უშტვენდა, ყველას, მარჯვენა და მარცხენა, სალამს აძლევდა, ყველას ეხუმრებოდა, ზმას ეუბნებოდა. ერთბაშად რო შეხედავდით, იტყოდით, ამ კაცს დარდი არაფრისა აქვსო, გული კამკამი, დამშვიდებული და განათებული აქვს მაისის კარგ დილასავით, თავის თავისა და ყველასი მადლიერიაო. ვინც არ იცნობდა ლევსკის, ვერ იფიქრებდა, რომ ის შეთქმულობაში ერია. მისნი თანამოაზრენი და ამხანაგნი არხეინად იყვნენ, გული დამშვიდებული ჰქონდათ: ასეთი ოსტატი კაცი ჰყავს ჩვენს სამშობლოს ქომაგიო. თავში, უნებურად, ის აზრი ებადებოდათ, რომ, შეთქმულობის მეთაური რაკი მხიარული და დამშვიდებულია, სჩანს, საქმე მშვენივრად მიდის, ჩვენ რომ ვფიქრობდით, ისე საშინელი არა ყოფილაო.

ერთის სიტყვით, ლევსკის ბადალი და ტოლი არა ჰყავდა, მის შემდეგ ბოლგარეთს არა ჰყოლია ასეთი საოცარი მებრძოლი და გულ გაუტეხელი ქომაგი თვისის ერისა.

6

1872 წელიწადი მეტად მწარე იყო ბოლგარეთის განთავისუფლების მებრძოლთათვის. ამ წლის მარტში რუშჩუკში ოსმალთაგან დაქვრილმა მხნე აგიტატორმა, ანგელ კონჩევმა, ლევსკის დაახლოვებულმა მეგობარმა და თანაშემწემ

რევოლუციით თავი მოიკლა. ამ მებრძოლს ბევრი წერილები და დოკუმენტები უპოვეს. ოსმალთ მთავრობამ ამ დოკუმენტების წყალობით ბევრი რამ გაიგო საჭირო მომავალ აჯანყების შესახებ და, რა თქმა უნდა, ეს ცნობები გამოიყენა, ბოლგარეთსა და ფრაკიაში მთავრობა დატაცურდა და ბევრი გაფიცულებიც დაიჭირეს. სხვა მრავალთა შორის დიმიტრი-ობშჩიატიც დაიჭირეს, რომელიც, როგორცა უკვე ვსთქვით, ლევსკის დაჰყვებოდა ბოლგარეთში, მაგრამ რომელსაც ლევსკი უნდოდ უყურებდა,— გაუბედავია, მშიშარაო, და ამიტომ, გაჭირვების დროს, შეიძლება, დიდადაც გვავნოსო. შემდეგში გამოჩნდა, რომ მართლა სანდო არა ყოფილა. მთავრობამ, რაკი ხელში ჩაიგდო, გამოკითხვა დაუწყო. ობშჩიატმაც, იქნება სიკვდილს გადავრჩეო, და ყველანი გასცა. მართალია, ლევსკი ფრთხილად იყო და თავისს საიდუმლოს ყველაფერს არ ანდობდა. მაგრამ ობშჩიატმა ორგანიზაციისა ბევრი-რამ იცოდა; მთავრობას არაფერი დაუმალა, თუმცა თვითონ მაინც ვერ დააღწია თავი სახრჩობელასა. როცა ობშჩიატმა სულმდებლად მთავრობას საჭირო ცნობები ჩაუკენჭა, აგიტატორების დაჭერა უფრო გახშირდა. სხვათა შორის, ერთი ისეთი დაიჭირეს, რომელმაც ლევსკისაც ბოლო მოუღო.

ობშჩიატმა, სხვათა შორის, ერთი მღვდელიც გასცა, ვინმე კრესტიუ, ერთის ყველაზე დიდის,

სახელდობ ვოლჩოს კომიტეტის თავმჯდომარე. ეს მღვდელი ყველასაგან სანდოდ და საქმის ერთგულ კაცად იყო მიჩნეული, მაგრამ როცა სიკვდილს დაემუქრნენ, თვისი უღირსობა და მუხანათობა სავსებით გამოაშკარავა. სახრჩობელა გადაწყვეტილი ჰქონდა. რა თქმა უნდა, დიდი სამსახური უნდა გაეწია მთავრობისათვის, რომ ამასაც სიკვდილისაგან ეხსნა თავი. და აჰა, ნაძრახი სიცოცხლე ირჩია სიკვდილსა და გადასწყვიტა იუდობა ეკისრნა. მთავრობას თავისის თავის მაგიერ ორგანიზაციის მეთაურის, დიაკვან ლევსკის, თავს დაჰპირდა, რომლის დაჭერისათვისაც, დიდი ხანი იყო, ოსმალნი ოცნებობდნენ და რომელიც ოსტატურად ყოველთვის ხელიდან უსხლტებოდათ. კრესტიუს დაპირება დიდის სიამოვნებით მოისმინეს; ყველაფერს გაბატონებთ, კაიძალ ფულსაც მოგცემთო, უთხრეს, და მაშინადვე განთავისუფლეს კიდევცა. მისმა გამომწვევამ გაფიცულნი ყველანი დიდად გააკვირვა. კომიტეტის თავმჯდომარედ ყოფილს მოერიდნენ და ფრთხილად და მარაგად დაიჭირეს თავი.

როცა ბოლგარეთში უბედურება უბედურებაზედ ატყდებოდა გაფიცულთა თავზედა; როცა ზოგი ჰლალატობდა მათს წმიდა საქმესა, ლევსკი ფრაკიაში იყო საქმეში გართული. საჭირო იყო როგორმე და როცა შეიძლებოდა ჩქარა შეეტყობინებინათ, რაც მოხდა და ყოველთ უწინარეს სატუსალოში ჩაგდებულ ობშჩიატის სამარცხვინო საქციელი და

კოსტიუს ძალიან საეჭვო განთავისუფლება, — დიად, საჭირო იყო გაეფრთხილებინათ, რომ იმასაც სათანადო და შესაფერი ღონე ეღონა; გარდა ამისა, ლოვჩიაში ბუქარესტიდან ლიუბენ ყარაველოვისაგან რამოდენიმე ძალიან საჩქარო და საჭირო წერილები მოვიდა ლევსკის სახელობაზედა. ყარაველოვი სწერდა, რა კი ამდენს ხალხს იჭერენ, ბოლოს-და-ბოლოს ძალიან შესუსტდებოდა ორგანიზაცია, და არიქა, შენი ჭირიმე, დროს ნუ ჰკარგავ, ახლავე აჯანყების დროშა აღმართევიო... აფრინეს კაცი ფრაკიაში, მაგრამ კვალიც ვერ ჰპოვეს ლევსკისა: დიაკვანს ვასილს თითქო დედა-მიწამ პირი უყოვო. მეგობრები დაღონდნენ და იფიქრეს, ვაი თუ დაჭერილიაო, მაგრამ თურმე ტყუილადა ჰშიშობდნენ: ლევსკი სამხრეთ-ფრაკიის ერთ-ერთს ქალაქში ყოფილა. რომ გაიგო, მის იქ არ-ყოფნაში მომხდარი ამბები, მაშინვე დატრიალდა, რომ საქმისათვის უბედურება აეცდინა და დაეხსნა ვასაჭირისაგან, რის დახსნაც კი შეიძლებოდა. ფრაკიის ყველა კომიტეტებს შესაფერი განკარგულება მისცა, ნახა ბალკან-იქითელ გაფიცულთა მეთაურები, მოელაპარაკა, შემდეგში როგორ უნდა ემოქმედნათ, მერე საჩქაროდ დასტოვა თავისი საყვარელი სამშობლო ფრაკია, — როგორც მერე გამოჩნდა, საუკუნოდ, — და ბოლგარეთში, ლოვჩას, გაექანა, რომ პირადად გამოეკითხნა ყველაფერი მღვდელ კრესტიუსათვის, რომლის მოღალატეობაზე

მარტოოდენ ფიქრი აგიჟებდა. გადასწყვიტა, გამოერთმია ყველა კომიტეტის ქალაქდები და დოკუმენტები, აგრეთვე კომიტეტის კასაცა, რომელშიაც კარგაძალი ფული ინახებოდა. მეგობრებმა ბევრი ურჩიეს ლევსკის, დაეხსენ მღვდლის ნახვას, საშიშიაო. მაგრამ ყოველთვის წინდახედულს და ფრთხილს დიაკვანს ამ ხელად თავის თავისა თვითონვე არა გაეგებოდა-რა. გაკერპდა და არავის გაუგონა.

—მთელი ქვეყანა რომ წინ დამიდგეს, მაინც არ დავიშლი მღვდლის ნახვასა!—ჰყვიროდა ბრაზით გაბოროტებული დიაკვანი.—მე მინდა ვნახო, უნდა გავიგო, როგორ გაიმართლებს თავს, რა პირით შემომხედავს! თვისის საზიზღრობისათვის პასუხი უნდა გამცეს, პასუხი უნდა აგოს თქვენს წინაშე, პასუხი უნდა აგოს მთელის ბოლგარეთის ერის წინაშე!...

ამხანაგები ლევსკის გადაწყვეტილის სურვილის წინააღმდეგ ვერ წავიდნენ, გაუჩუმდნენ, — ჩვენის რჩევა-დარიგებით უფრო გავაანჩხლებთო.. მაგრამ, ამასთან, დიდად შესცდნენ: ჰხედავდნენ, რომ დიაკვანი უექველის განსაცდელისაკენ მიდიოდა. მაინც თავის ამარა დასტოვეს და არ იზრუნეს, რომ გაჭირვების წამს მიჰშველებოდნენ...

ლევსკიმ ამასობაში მღვდელს კრესტიუს წერილი გაუგზავნა; მისწერა, ამა-და-ამ დღესა და საათს უექველად მნახეო. უნდა შეყრილიყვნენ

ერთს გზის პირად მდებარე დუქანში, ლოჯიდან რამოდენისამე საათის სავალზე. ეს წერილი მღვდელმა მიიღო თუ არა, მაშინადვე ლოჯის ყაიმაყამს (პოლიცმეისტერს) გაუგზავნა, თვითონ კი ლევსკის მისწერა, პაემანზე მოვალა... მკითხველი, რა თქმუნდა, მიხვდება, რითი გათავდა ეს სამარცხინო საქციელი.

შობის მეორე დღეს ღამე ლევსკისა და მის ორს ამხანაგს საბედისწერო ადგილას ტკბილად ეძინათ. გარშემო სიჩუმე იყო. მოულოდნელად დუქნის ალაყაფის კარებს ღონივრად ბრახუნი აუტეხეს. იარალში ჩამსხდარი რაზმი ზაფთიებისა დუქანს გარშემო შემორტყმოდა. ამ ყვირილსა და ხმაურობაზე ვასილის ერთს ამხანაგს გამოეღვიძა, გამოიჭრა გარედ, კარგად მიათვალ-მოათვალიერა ყველაფერი და დარწმუნდა, საქმე წასულიაო. მაშინადვე დუქანში შემოტრიალდა, მკვდარსავით მძინარე ლევსკი, რ.ოგორც იყო, გამოაღვიძა და წასჩურჩულა:

— გვიღალატეს, ბატონო ვასილი!... გარშემო მტერი გვარტყია! ჩქარა ადექი!.. დუქანს ხიშტე-ბიანი ზაფთიები შემოჰხვევიან!...

ლევსკი გველ-ნაკბენივით წამოხტა ზეზე, როცა ეს ამბავი მოისმინა. საჩქაროზე ტანთ ჩაიცვა, ორსავე ხელში თითო რევოლვერი დაიჭირა, გამოვიდა ეზოში, ამხანაგსა სთხოვა, კარები ერთ-ბაშად გაეღო, და, როცა ამხანაგმაც კარები გააღო,

ლევსკიმ გამძაფრებულ ლომსავით შეუტია კარებთან შეჯგუფებულ ზაფთიებს და ორსავე რევოლვერიდან ზედი-ზედ სროლა დაიწყო. ზაფთიებს თავზარი დასცა მოულოდნელად გამოჩინამ და თავგანწირულმა მამაცობამ საშინელის „კომიტისამ“ და მაშინაღვე გზა უყვეს. როცა გონს მოვიდნენ, გამოეკიდნენ, მაგრამ ლევსკი უკვე შორს იყო. ღამის სიბნელემაც ხელი შეუწყო გაქცეულსა. ლევსკი უეჭველად ხელიდან გაუსხლტებოდა მტრებსა და თავს უშველიდა, რომ ერთ უბედურ შემთხვევას ხელი არ შეეშალა: გზაზე ღობე დახვდა, გადახტომის დროს, ქალამნის თასმა გამწვეტებულს სარს მოედო; ლევსკი ბევრს ეწვალა, მაგრამ ფეხები ვერ გაინთავისუფლა და უმწეოდ თავდაყირა დაეკიდა ღობის მეორე მხარესა, და ამასობაში ზაფთიებმაც მოუსწრეს კიდევაც.

— მშვიდობით, ძმანო ბოლგარნო!.. მშვიდობით შენცა, ჩემო სამშობლო!.. შენთვისა ვკვდები!.. — წარმოსთქვა ლევსკიმ, ცრემლ-მორეულმა, როცა ხელ-ფეხი გაუკრეს და ორ ამხანაგთან ერთად ურემზე დააგდეს ლოვჩაში წასაყვანად.

აქ არას ვიტყვით იმ სიხარულისას, ოსმალოს მთავრობას რომ შეუდგა, როცა ტელეგრაფმა ყველას აუწყა საშინელის დიაკვნის დაჭერა; არც იმისას ვიტყვით, როგორ მიჰყავდათ ლევსკი ლოვჩაში და ლოვჩიდან სოფიაში... შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ გზაში თვალის ჩინსავით უფროთხილდე-

ბოდენენ, — ხუმრობა საქმე ხომ არ იყო ისეთი ძვირფასი და საინტერესო ტყვე! — კარგად ეპყრობოდენენ, ყოველსავე სურვილს უსრულებდენ. მთავრობას ეწინააღმდეგებდა, დაქვრივ „კომიტის“ თანამოაზრეებმა გზაში მისი გამოხსნა არ მოინდომონო, ამიტომ ყოველის სიფრთხილით მიჰყავდათ: ურიცხვ ზაფთიებისა გარდა, 250 ცხენოსანი სალდათი მისდევდა.

1873 წლის 4 იანვარს ლევსკი სოფიაში მოიყვანეს და ორს მისს ამხანაგს განაშორეს, რომელნიც მათთან ერთად მოჰყავდათ. გამოთხოვებისას, დრო იხელთა და ერთს ამხანაგს, რომლის წინააღმდეგ მთავრობას არავითარი ხელჩასაჭიდი გასამტყუნებელი საბუთები არა ჰქონდა და რომელიც, შესაძლებელი იყო, განთავისუფლებულიყო, ზოგი რამ უთხრა: ესა და ეს განკარგულება მოვახდინე უკანასკნელად, სხვა-და-სხვა დოკუმენტები და ფულები აქა და აქ ინახებაო, ამდენი და ამდენი დავხარჯეო, და სხვ. ყველაფერი ეს კომიტეტის წევრებს უთხარი, ხოლო ჩემს მეგობრებს, ნაცნობებს და ამხანაგებსა სთხოვევი, ნურასი ეფიქრებათ, კრინტსაც არ დავძრავ მეტსა; გულს ნუ გაიტეხენ, განაგრძონ მარჯვედ დაწყებული წმიდა საქმე და ლელოს უეჭველად გავიტანთ... თუ თავისუფლები არ ვიქმნებით, ჩვენი სიცოცხლე გროშად არა ღირს! არ დაერიდოთ არავითარს მსხვერპლსა, ორქოფობა და შიში იქით გადააგდეთ,

გაკვალულ გზაზე მამაცურად იარეთ, დამონავებულის სამშობლოს ხსნისათვის ნუ დაზოგავთ ღონესა!

აი უკანასკნელი ანდერძი, ლევსკიმ რომ დაუგდო მასზე ბედნიერ ამხანაგებსა და თანამოაზრეთა. თვით იმ წუთას, როცა საბედისწერო მარყუჯი ყელზე შემოუჭირეს, დიდებულის პატრიოტ-მოწამის ფიქრის საგანი თვისი თავი და თვისი საშინელი მდგომარეობა კი არ იყო, — მისი ფიქრი და აზრი თავს დასტრიალებდა უბედურს და ჯვარცმულს სამშობლოსა, რომლითაც სცოცხლობდა, სულდგმულობდა, რომელსაც თვისი არსება სავსებით შესწირა, და რომლის გულისათვის ახლა უდრტვინველად სახრჩობელაზე მიდიოდა!..

მის საქმეზე დანიშნული კომისია დიდს ხანს, ერთს თვეზე მეტსა, ჰკრეფდა ლევსკისაგან ცნობებსა. როცა დიმიტრი ობშჩიატი პირში წაუყენეს, მოღალატეს თვალეში ჩააფურთხა და გადაქრით განაცხადა, არას ვიტყვიო. რაც ხანი დაქერილი იყო, ყოველ დღე ათას რასმე ჰკითხავდნენ როგორც სხვა-და-სხვა ექვ-მიტანილთა, ისე მის მიერ დაწყებულ ორგანიზაციის შესახებ, მაგრამ ლევსკი ხმას არ იღებდა, თითქო კრიჭა შეეკრაო. ლაპარაკს მხოლოდ მაშინ დაიწყებდა, როცა კომისიას თავის განზრახვას უამბობდა. ნათლად და ცხოვლად უხატავდა თვისის სამშობლო ერის ყოველს მწუხარებასა და ტანჯვასა, უდიერად იხსენიებდა

ოსმალთა მტარვალობასა; საცაა ბოლო მოეღებო. და, ამ სახით, იმის მაგივრად, რომ მტყუანად თვისი თავი აღეარებინა, გაცხარებით გაიძახდა, — მტყუანი და დასასჯელი თქვენა ხართო!

— ჩამომახრჩეთ, მაგრამ ამასთანავე იცოდეთ, რომ ჩემს შემდეგ ათასი სხვა გამოჩნდება, ჩემზე უფრო მხნე, გაბედული და თავდადებული! ეუბნებოდა ლევსკი თავისს მოსამართლეთა.

სასამართლომ, რა თქმა უნდა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, სიკვდილით დასჯა გადაუწყვიტა. 6 თებერვალს უნდა ჩამოეხრჩოთ და ყველაფერი მზად იყო, მაგრამ, როცა საკანში შევიდნენ გამოსაყვანად, ლევსკი იატაკზე გართხმული დაუხვდათ, თითქმის უსულო: რაკი გაიგო თავისი ბედი, გადასწყვიტა, მტრები არ გავახარო ჩემის წვალების ცქერითაო, და კედელზე თავი მიინაქყა. ასე რომ? სახრჩობელაზე, ცოცხალის კაცის მაგივრად, უსულო ლეში აათრიეს.

ამგვარად დაიღუპა, დაბადებიდან 36 წლისა, დიდებული კაცი, რომლითაც ბოლგარეთი ამაყოფს და თავი მოაქვს. მშვიდობა პატიოსანსა გვამსა შენსა თავისუფლებისათვის თავდადებულო, წმიდა მოწამევ!..

VI

ლიუბენ შარაველოვი.

I

ბოლგარეთის ქალაქ კოპრეშიცაში 1837 წელს, ესე იგი, ლევსკის დაბადების წელიწადს, დაიბადა გამოჩენილი ბოლგარელი პატრიოტი და მწერალი, **ლიუბენ შარაველოვი**, ძმა თანამედროვე ბოლგარეთის პოლიტიკურს მოღვაწისა. მისი მშობლები გავლენიანი მოქალაქენი და მდიდარი მოვაჭრენი იყვნენ ქ. კოპრეშიცაში. რაკი ვაჭრობაში თვითონ ხეირსა ხედავდნენ, განზრახვა ჰქონდათ შვილიც ვაჭრად გამოეზარდნათ. პირველად ლიუბენი ბოლგარულ სკოლაში სწავლობდა. 18 წლისა რომ შეიქმნა, მშობლებმა გადასწყვიტეს ქ. პლოვდივში გაეგზავნათ. აქ გაიწვრთნება, მოქალაქეთაგან ჭკუას შეიძენსო, გამოიცილებაო, თანაც ბერძნულსაც ისწავლისო. ბერძნული კი იმ დროს საჭირო იყო ყველა ბოლგარელისათვის. ვისაც ცხოვრებაში გზის გაკვალვა და „რაიმე ხარისხის“ მიღწევა სწადდა. ამ მოსაზრებით, ქ. პლოვდივას წაიყვანეს და ბერძენთა უბანში დააბინავეს ერთ მდიდარ ბერძენთან მოსამსახურედ. ახალგაზდა ლიუბენმა თან პლოვდივას ბერძენთა სკოლაში დაიწყო სიარული.

პლოვდივაში ყოფნამ უნაყოფოდ არ ჩაუარა

ყარაველოვსა ბევრი-რამ გაიგო. ტრიალებდა ბერძენთა და გაბერძნებულ ბოლგართა შორის, აკვირდებოდა ფილიპოპოლის ერთმანეთში არეულ მალალ და საშუალ საზოგადოების სასულიერო და საერო წარმომადგენელთა ცხოვრებას და დაკვირვების ნიჭით შემკულმა ყმაწვილმა მაშინადვე შეამჩნია, რა დიდად გახრწნილი და ზნედაცემული იყო, ვინც გარშემო ეხვია. ყოველ ნაბიჯზე ფარისევლობის, მტაცებლობის, მოტყუების და ათას გვარ გარყვნილების მოწამე იყო. შემდეგში ეს უბადრუკი ცხოვრება პლოვდიველთა მეტის-მეტოსტატობითა და ხელოვნებით გამოხატა თავისს მოთხრობებში ყარაველოვმა.

ლიუბენ ყარაველოვი იმ წრისა და იმ ადგილისათვის, სადაც იგი დაიბადა და აღიზარდა, სრულებით უცხო იყო, სრულებით არავინა ჰგვანდა ამ ადამიანსა. ამას აშკარად ჰმოწმობს შემდეგი საინტერესო ამბავი. პლოვდივაში ორი წელიწადი დაჰყო ლიუბენმა და მერე თავისს სამშობლო ქალაქში, კოპროვშიცას, დაბრუნდა. მალე მამა მისი სავაჭროდ გაემგზავრა და ისიც თან გაჰყვა. შემოიარა თითქმის მთელი ბოლგარეთი, ნაწილი მაკედონიისა, სერბია და ხალხის ცხოვრება დაახლოვებით გაიცნო. მამას ცხოვრებისა და ღორების ყიდვასა ჰშველოდა და იმავე დროს გულმოდგინედ მოჰკიდა ხელი მაშინდელ დროისთვის სრულებით უცნობს, მეტადრე ჩორბაჯის შვილისათვის, საქმე-

სა: აგროვებდა და სწერდა სახალხო ლექსებსა, გამოცანებსა, ანდაზებსა და სხვ. შემდეგ ეს შეკრებილი საუნჯე ხალხის გონებისა ცალკე კრებულად დასტამბა რუსულს ენაზედ, ამსათაურით—**„ბოლ-გაკთა ყოფა“**. რა თქმა უნდა, ამ „ტუტუცურ“ რისამე მოკრებას ვერც მაშინდელი სკოლა ასწავლიდა და ვერც სხვა ვინმე, რომელთა შორისაც ტრიალებდა; ზეპირ-სიტყვიერების მოგროვების აზრი ყარაველოვს თავის-თავად დაებადა და ეგ პირველი ნიშანი იყო ნიჭიერ ყმაწვილის სამწერლო მოწოდებისა.

ამის შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა, არ ვიცით რისთვის, ლიუბენს ოდრინაში (ადრიანოპოლს) ვხედავთ. აქ ერთს ბინძურ სახელოსნოში მკერვალობასა, კოპროვშიცელთ ამ მამა-პაპეულ ხელობასა, სწავლობს. მაგრატელი და ნემსი ბოლგართა მომავალ პუბლიცისტ-პატრიოტს დიდს ხანს არა სჭერია ხელში. და, დედ-მამის სურვილის თანახმად, სტამბოლში ნოქრად დადგა ერთს კანტორაში.

სტამბოლში ლიუბენს ევროპის ნიავი მოხვდა, და, მისის გავლენით, ევროპაში წასვლა მოისურვა; საშინლად მოუნდა სწავლა, სინათლისა და სამართლის ძიება სულიერად ღრმა ძილში მყოფ სამშობლოს გარედ. რუსეთი აირჩია ყარაველოვმა. და აჰა, 1858 წლის მარიაპოლისთვეში, მოსკოვში მოვიდა და თან ერთი ამხანიგიც მოიყვანა. ორივე

რომელსამე სასწავლებელში უნდა შესულიყვნენ. ყირიმის ომი ახალი გათავებული იყო, მისი ქებათა-ქება ეკერა პირზე ბევრ ბოლგარელ ყმაწვილ კაცებსა და სამხედრო სამსახურისაკენ მიისწრაფებოდნენ. ამ აზრის გავლენის ქვეშ იყო, სხვათა შორის, ლიუბენიც. ამხანაგთან ერთად გადასწყვიტა სამხედრო სასწავლებელში შესულიყო. მაგრამ რაკი რუსული ენა თითქმის არ იცოდნენ, უთხრეს, ჯერ ისწავლეთ, მატემატიკიდანაც კოტა მოემზადენით, და მაშინ მიგიღებთო. ყმაწვილ-კაცებმა იშოვეს კერძო მასწავლებელი და გულმოდგინედ შეუდგნენ სწავლასა. გარნა ორმავე ერთნაირად არ გამოიყენეს ეგ სწავლა. ამხანაგი მოემზადა და შევიდა კიდევცა სამხედრო სასწავლებელში, ხოლო ლიუბენს კოტ-კოტად ხალისი დაეკარგა სამხედრო სამსახურში შესვლისა; უმეტესს დროს რუსულ მწერლობის გაცნობას ანდომებდა, დაუახლოვდა რუსეთის იმ დროინდელ გონებრივის მოძრაობის საუკეთესო წარმომადგენელთა, გაჩმსკვალა მათის აზრებითა, მიმართულებითა, შეისისხლ-ხორცა მისთვის ახალი წმიდა აზრები და მთლად მწერლობას მოჰკიდა ხელი. მოსკოვის უნივერსიტეტში თავისუფალ მსმენლად ჩაეწერა და ისტორიისა და ფილოლოგიის ნაწილზე ლექციებს ისმენდა. მაგრამ სწავლა არსად არ დაუმთავრებია და აღარც დიპლომი რამე მიუღია.

მთელი ცხრა წელიწადი სცხოვრობდა ლიუ-

ბენ ყარაველოვი მოსკოვში. დიდი სისაწყლვე გამოიარა. რუსულ სხვა-და-სხვა ჟურნალებში ჰბეჭდავდა წერილებს ბოლგარეთისა და ბოლგარების შესახებ. მაგრამ მისს ცოცხალსა, გატაცებულს გულსა გაცხარებული ბრძოლა და მოქმედება სწაღდა. და აჰა, 1867 წელს, მოსკოვსა და რუსეთს თავი დაანება და სერბიის დედა-ქალაქ ბელგრადში გადმოვიდა. მოკლე ხანში შეისწავლა სერბიული ენა, დაიწყო კრიტიკულ წერილებისა და მოთხრობების წერა სერბიულ ჟურნალ-გაზეთებისათვის, სერბთა დემოკრატია წრეს მხარში ამოუდგა. როგორც ნიჭიერმა და პატიოსანმა პუბლიცისტმა დიდი სიყვარული და პატივცემა მოიხვეჭა სერბთა საზოგადოებაში, მაგრამ ამავე დროს ადგილობრივმა მთავრობამ აითვალწუნა და დევნა დაუწყო.

ყარაველოვმა გადასწყვიტა სამუდამოდ გასცლოდა ამ ქვეყანას. მაგრამ სად უნდა წასულიყო?.. მწერლობაში ცნობილი იყო, როგორც თავ-გამოდებული მომხრე დემოკრატია და მტერი ოსმალთა, — ეს მშვენივრად იცოდა ოსმალთა მთავრობამ, ასე რომ სამშობლოს კარები სამუდამოდ დაკეტილი იყო ბოლგარეთის საუკეთესო შვილისათვის. რუმინია-ლა დარჩა, და ყარაველოვიც ამ ქვეყანაში გადავიდა, სადაც შვიდ წლამდე დაჰყო.

რუმინიის დედა-ქალაქ ბუქარესტში ლიუბენ ყარაველოვი იმ დროს მოვიდა, როცა ბოლგართა თავზედ ღვთის-რისხვა იყო დატრიალებული, როცა

როგორც უკვე მოვიხსენეთ, ტოტიუს, პანაიოტისა, ჰაჯი დიმიტრისა და ყარაჯის დამარცხებამ ბოლოგარელ პატრიოტ-მოღვაწეთ ყოველივე ხალისი დაუკარგა რისამე გაკეთებისა, გული გაუტეხა, სასოწარუკვეთა; როცა მთავრობა ულმობელად ეპყრობოდა ბოლოგარელ მამულისშვილთა, თითქმის ყველანი იმ აზრისანი გახდნენ, რომ თოფ-იარაღით და აჯანყებით ბოლოგარელ ხალხს ტვირთს ვერ შევუმსუბუქებთო, — ისევ ისა სჯობს, მტერს დაფუყვავით, მის წინ ქედი მოვიხაროთო; იქმნება, უცხოელნიც გამოგვექომაგნენ და, შეიძლება, მხოლოდ მაშინ გვეღირსოს რამე ბედნიერებაო. ძალიან მცირედი იყო ისეთების რიცხვი, ვისაც კიდევ შერჩა წინანდელი გულგაუტეხლობა და ვინც მარტო ბრძოლაში ჰხედავდა შველასა. როგორც უკვე ვიცით, ერთი ამათგანი იყო დაუვიწყარი გმირი ვასილი ლევსკი, რომელსაც მხურვალედ თანაუგრძნობდა და ხელს უწყობდა მხოლოდ ლიუბენ ყარაველოვი. ლევსკის მსგავსად, ყარაველოვიც იმ აზრისა, იყო, რომ „**ბოღგანთ თავისი თავი თვითონვე უნდა გაანთავისუფლონ, თავისუფლება თვისის სასხლათა და ხორცით უნდა მოაპოვონ და განც სხვის იმედითა სცხვარაბს, უფლება არა აქვს დამოუკიდებელ არსებობისა!**“! ეს იყო ყარაველოვის მრწამსი, *protestion de foi*. ამ აზრის გასავერცელებლად 1869 წლის გასულს დაარსა გაზეთი „**თავისუფლება**“, რომლის პრო-

გრამაში ყარაველოჭი ამბობდა, რომ გაზეთის აზრია: „ქომაგობა და სარჩლი გაუწიოს ბოლგართა ინტერესებსა და ბოლგარელ ერს უჩვენოს გზა და საშუალება თავისუფლებისა და პოლიტიკურ დამოუკიდებლობის მიღწევისაო...“

„თავისუფლებას“ დიდი გასავალი ჰქონდა. დიდძალი ნომრები გადმოჰქონდათ ამ გაზეთისა დუნაის გაღმა, ოსმალეთშიაც. მისი კითხვა ყველას ფრთებს უსხავდა სიხარულისას, უღვიძებდა პატრიოტულს გრძნობას. ლიუბენის სახელი თან-და-თან გაითქვა და ყველა მოწინავე, პატიოსანი და მოაზრე შვილნი ბოლგარეთისა მისნი თაყვანისმცემლნი და მომხრენი შეიქმნენ. ლიუბენის წინ მოწინააღმდეგეებით ქედს იხრიდნენ რუმინიაში დიდი ხნის გადმობეჭვილი ბოლგარელი მდიდრები და ჩორბაჯიები, მაგრამ თაყვანსა სცემდნენ მანამდე, სანამ „თავისუფლება“ მარტო პოლიტიკურს ბრძოლასა ჰქადაგებდა ოსმალთა წინააღმდეგ და ლაპარაკში სანამ დემოკრატიული კილოც არ გაურია.

პირზე ჯაფ-მომდგარნი მიესივნენ ლიუბენსა, დაუწყეს უწმაწური თრევა-გინება, „მოლაღატე“ ხარ, „გამცემელი“, პოლონელთა, ან სერბთა „აგენტო“ და სხვ. ლიუბენ, რა თქმა უნდა, ერთი ბეწვა ყურადღებასაც არ აქცევდა. „ჟურნალ-გაზეთობაო, — სწერდა თავის გაზეთში, — იმისთვის კი არ არსებობს, ვისმე მოეფეროს ან ლაქუცი დაუწყოს; არა, ჟურნალ-გაზეთს პირუთვნელი კილო

უნდა ჰქონდეს ლაპარაკისა, უნდა ამხილოს და შური იძიოს არა მარტო ჩვენის მტრებისა, არამედ, თუ საჭიროა, ჩვენის მოყვრისაც, ჩვენის ძმებისაც; წინააღმდეგს შემთხვევაში, ჟურნალ-გაზეთი „მეძავს ქალს დაემსგავსებაო.“ ამგვარად, ყარაველოვი ერთხელვე დასახულს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურს იდეალს პირდაპირ მისდევდა, დაულაღვად ჰქადაგებდა თვისის ერის ყოველს მხრის განთავისუფლებასა.

ლ. ყარაველოვის საგარეო ცხოვრებაში სამაგისო არა მომხდარა-რა. მართალია, ის უდგამდა სულს ბოლგართა მოძრაობასა, „ცენტრალურ კომიტეტის“ სხვა წევრთა შორის ყველაზე მეტი გავლენა ამასა ჰქონდა, ოსმალებთან ბრძოლის დამწყენი ისა, ლევსკი და რავდენიმე სხვა პატრიოტები იყვნენ; მონაწილეობას იღებდა ლიუბენი ორგანიზაციის გეგმის შემუშავებაში, რომელიც, როგორც ვიცით, მისმა ამხანაგმა და მეგობარმა, ლევსკიმ, აღასრულა, და დიდად ხელს უმართავდა ბოლგარეთში დაწყებულ ქადაგებას თავისუფლების შესახებ; მაგრამ მაინც ყარაველოვი უფრო კაბინეტში მუშაობდა, ბრძოლის ველს დაშორებული. ლიუბენი მთელს თავისს დროს მწერლობას და წიგნების ბეჭვდას ანდომებდა და ამიტომ მისი ცხოვრებაც ერთფეროვანი იყო, არ გამოუცდია ის ხიფათი, ის მღელვარება, რა ხიფათითა, რა მღელვარებით და ვაი-ვაგლახით სავსე იყო ცხოვრება

მისთა თანამოაზრე-მეგობართა, სამშობლოს ნიადაგზე მომუშავეთა. მაგრამ უწიგნ-გაზეთოდ პროპაგანდა და ორგანიზაცია შეუძლებელი და წარმოუდგენელიც იყო, ამიტომ ლიუბენ ყარაველოვი, თითქმის, ერთად-ერთი მწერალია ამ დროინდელი და განთავისუფლებისათვის ბრძოლის ხანში დიდი სახელიც გაითქვა. იმისი გაზეთი, რომელსაც შესანიშნავი ნიჭიერება ეტყობოდა რედაქტორისა, მისი გრძნობით სავსე და ამადელვებელი პუბლიცისტური წერილები, ცეცხლის-მომკიდებელი მოწოდებანი და პროკლამაციები, მისი პატრიოტული ლექსები და ბელლეტრისტული მოთხრობანი დიდად და თითქმის უმთავრესად ხელს უწყობდნენ განთავისუფლების საქმესა, უამათოდ თვით ისეთებიც კი, როგორც ლევსკი იყო, ბევრს ვერას გახდებოდნენ.

როგორც მწერალი, პუბლიცისტი და პოეტი, ლიუბენ ყარაველოვი ძალიან და ძალიან ბევრს მუშაობდა. მისის ქვრივის-მიერ განზრახული გამოცემა მისთა ნაწერთა, უეჭველია, ათ ტომზე ნაკლები მაინც არ იქმნება. „თავისუფლება“ ოთხსწელიწადს (1869—1873) არსებობდა და თავ-თავის დროზე გამოდიოდა ბუქარესტში ჯერ კვირაში ორჯელ, მერე—ერთხელ. „თავისუფლების“ შემდეგ ახალ გაზეთსა ჰბეჭდავდა, სახელად „დამოუკიდებლობა“ ერქვა. ბოლოს, განთავისუფლების შემდეგ, ბოლგარეთის ქალაქ ტირნოვოში სამეცნიერო

და სალიტერატურო ჟურნალის „ცოდნა“ს ბეჭდვას შეუდგა. ყველა ამ ჟურნალ-გაზეთებში თითქმის მარტო ლიუბენის ნაწერები იბეჭდებოდა. გარდა ამისა, მისმა კალამმა ბოლგართა მწერლობას შესძინა დიდ-ძალი ლექსები და მოთხრობანი. ყველა მისს მოთხრობებში პატრიოტული აზრია გატარებული, გამოხატულია ტანჯვა-წვალება დამონაგებულის ერისა, სცენაზე გამოყვანილნი არიან მსხვერპლნი ოსმალთა ძალ-მომრეობისა და მტარვალობისა, გამოყვანილნი არიან აგრედვე შურის-მაძიებელნი ამ ძალ-მომრეობისა და მტარვალობისათვის, განსაკუთრებით ვაჟ-კაცნი გაიდუკები, რომელნიც თავისს დროზე ერთად-ერთი პროტესტანტები იყვნენ ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ; ლიუბენის აღწერილობით, ესენი ყველასათვის წასაბაძი და კეთილშობილი გმირები არიან.

ბევრი რამ აბრკოლებდა ლიუბენს. თავი-და-თავი—სიღარიბე იყო. ბუქარესტში ისა და მისი ცოლი მეტად ხელმოკლედ, შევიწროებულად სცხოვრებდნენ. ერთსა და იმავე ოთახში კიდეცა სწერდა, კიდეცა ჰბეჭდავდა გაზეთ-წიგნებსა; იგივე ოთახი იყო სამზარეულო, საწოლი და სასტუმრო ოთახიცა. იმ დროს, როცა ასოთ-ამწყობნი შრიფტს უდგნენ, თვითონ ლიუბენი სწერდა, მისი ახალ-გაზდა ცოლი, ნატალია, მთელის საათობით საბეჭ-დავ მანქანის მძიმე ჩარხს ატრიალებდა; იმავე დროს, რამდენიმე ახალგაზდა ბოლგარელნი,

მოწათენი და სტუდენტები ბუქარესტის სასწავ-
ლებელთა, თავისუფალ დროს როგორც კი იხე-
ლებდნენ, ლიუბენთან მოვიდოდნენ, მისხდებოდნენ
სადმე კუთხეში და ახლად დაბეჭდილს ფურცლებსა
ჰკეცავდნენ და ჰკინძავდნენ. იგივე მოწათენი, —
ყველანი საშინელი თაყვანისმცემელნი ლიუბენისა,
დილაობით, სანამ ლექციებზე წავიდოდნენ,
შეირბენდნენ ლიუბენთან, წინაღლით გასაგზავნად
დამზადებულ წიგნებს, თუ გაზეთებს ამოიღლითავებ-
დნენ და გზად ფოსტაში აძლევდნენ.

მიუხედავად ასეთის სილარიბ-სილატაკისა,
ლიუბენი გაცხარებული მუშაობდა, მისი ნიჭი არ
ისაქსებოდა, ახალი წიგნები ერთი-მეორეზე იბეჭ-
დებოდა და ბოლგარეთის ყველა კუთხეს **სანატრელ**
ამბავსა ჰფენდა. თვითონ ლიუბენი კი მხნედ და
მხიარულად დაჰლიღინებდა:

დეე მდიოს სილარიბემ,
დავდიოდე ფეხშიშველა!...
არვისა ვთსხოვ შემწეობას
და არ მინდა არვის შველა,—

როცა ჩემი სინიღისი,
რკინასავით მაგარია,
და მეც არსად ჩემი თავი
არავისთვის მამიხრია.

არცერთ პირუტყვს არ ვაღირსებ
სალამს..... თავს არ დავიმცირებ,
და თუ შეეხვდი უნამუსოს,
იფნის სახრეს გადაუჭირებ!...

1877 წელს, რუს-ოსმალთ ომის დროს, ბოლგარეთიდან ამდენის ხნით გადახვეწილმა ლიუბენ ყარაველოვმა პირველად დაადგა ფეხი სამშობლო მიწასა. ჯერ თავისი სამშობლო ფრაკია ნახა, იყო კროპოვშიცასა და პლოვდივიაშიც, იქიდან ტირნოვოში წამოვიდა და თითქო აქ მოიკიდა კიდევ ბინაო, მაგრამ იქიდანაც მალე აიბარგა და სამუდამო ბინა გაიჩინა რუმჩუკში.

მაგრამ დიდს ხანს არ დამტკბარა განთავისუფლებულ სამშობლოში ცხოვრებითა ეს თავდადებული მამულიშვილი ბოლგარეთისა: **1879** წლის იანვარში ქლექმა თან გადიტანა. დიდის ამბითა და პატივით დაასაფლავეს ბოლგარელი მწერალი-პატრიოტი. მთელს რუმჩუკში სამგლოვიარო დროშა-ბაირაღები გამოჰკიდეს; მალაზიები და ღუქნები ყველა დაკეტილი იყო. დიდ-ძალი ხალხი მოზღვავდა, რათა უკანასკნელად მოწიწებით პატივი ეცა თავისუფლებისათვის მებრძოლისა და მოღვაწესათვის. მისს დამარხვაში, სხვათა შორის, მონაწილეობას იღებდნენ რუსთა სამოქალაქო და სამხედრო წარმომადგენელნი. ეტლს, რომელზედაც კუბო ესვენა, იქით-აქეთ, უთოფოდ, რუსის სალ-

დათები მისდევდნენ, წინ კი სამს კაცს გაშლილი ფურცლები მიჰქონდათ: „თავისუფლებისა“, „**დაზოუკიდებლობისა**“ და „**ცოდნა**“სი.

ლიუბენ შიგ რუშჩუკშია დასაფლავებული, ქალაქის სასაფლაოზე. მის საფლავთან დღესაც არ დაუდგამთ, ცოტათიც არის, რიგიანი ძეგლი ამ ღვაწლ-მოსილ და სამ-გზის კურთხეულ მამული-შვილისათვის.

